

Гене́за

НОВА УКРАЇНЬКА ШКОЛА

ТЕТЯНА ЛАДИЧЕНКО,
ІЛОНА ЛУКАЧ, ОЛЬГА ІВЧЕНКО

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

7

УДК 94(100)(075.3)
Л15

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 05.02.2024 № 124)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Відповідає модельній навчальній програмі
«Всесвітня історія. 7–9 класи»
для закладів загальної середньої освіти

*(авт.: Щупак І. Я., Посунько А. С., Бакка Т. В., Бурлака О. В.,
Власова Н. С., Желіба О. В., Махонін О. О., Мелещенко Т. В.,
Павловська-Кравчук В. А., Піскарьова І. О., Худобець О. А.)*

Ладиченко Т. В.

Л15 Всесвітня історія : підруч. для 7-го кл. закл.
заг. серед. освіти / Тетяна Ладиченко, Ілона Лукач,
Ольга Івченко. — Київ : Генеза, 2024. — 192 с. : іл.
ISBN 978-617-8353-31-5.

УДК 94(100)(075.3)

ISBN 978-617-8353-31-5

© Ладиченко Т. В., Лукач І. Б.,
Івченко О. С., 2024
© «Генеза», оригінал-макет, 2024

ШАНОВНІ УЧНІ ТА УЧЕНИЦІ!

Цього року ви вивчатимете історію середніх віків – періоду, який тривав майже тисячу років. Саме в ту далеку епоху було закладено основи сучасного світу. Із цього підручника ви дізнаєтеся про безліч подій і видатних особистостей доби середньовіччя. Зорієнтуватися в ньому вам допоможуть такі рубрики:

Документ – у ній зібрано уривки із середньовічних документів, автори яких були учасниками та свідками подій, що вивчаються. До кожного документа подано запитання. Відповідаючи на них, ви зможете краще зрозуміти тогочасне життя.

Уведені в основний текст **Подробиці** розширяють знання про історичних осіб, дадуть змогу дізнатися більше про окремі історичні події.

Рубрики **Дізнайтесь!**, **Пригадайте!**, **Подумайте!** мають на меті доповнити вивчений матеріал, порівняти відомі та нові історичні факти, розвинути аналітичне та творче мислення.

Завдяки інформації з рубрики **Україна і світ** у вас буде можливість зіставити ті події, що відбувались у світі в епоху середньовіччя, з тими історичними процесами, що мали місце на українських землях у зазначений період.

Найважливіші з нових понять, що вивчаються, зібрано в **словнику термінів і понять** і розміщено на форзацах підручника.

Запитання в рубриці **Перевіряємо знання** допоможуть перевірити й закріпити отримані знання та набуті потрібних навичок. Завдання з рубрики **Удосконалюємо вміння** спрямовано на розвиток аналітичного мислення, уміння працювати з картами та ілюстраціями, виконувати онлайн-завдання. Рубрика **Діємо творчо** передбачає обговорення проблемних питань, здійснення власних пошуків та історичних розвідок, участь у дискусіях та історичних реконструкціях.

Розміщені наприкінці кожного розділу **Узагальнення і тематичний контроль** допоможуть вам узагальнити та перевірити знання з вивченої теми й здійснити самоконтроль.

Для виконання онлайн-завдань і перегляду відеоматеріалів перейдіть за вказаним посиланням або скористайтеся смартфоном – зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

ВСТУП СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ІСТОРИЧНА ЕПОХА

Подумайте! Утворіть логічні пари зі слів у хмаринці.

1. Спадщина стародавнього світу. Епоха стародавнього світу, що тривала тисячоліття, є найдавнішою в історії людства. Вивчаючи її, ви поринали в прадавні часи, коли з'явилася людина сучасного типу та формувалося первісне суспільство. Первісні люди опанували землеробство й скотарство, ремесла та торгівлю, створювали й удосконалювали знаряддя праці. Саме тоді стали складатися організовані людські колективи, виникли зародки релігії, ідеологічних уявлень і мистецтва. Із часом у долинах річок сформувалися стародавні цивілізації Месопотамії, Єгипту, Індії та Китаю.

Східні народи першими створили могутні держави, подарували світові основні види писемності, залишили у спадок нащадкам величні храми й піраміди, досконалі системи зрошування та численні пам'ятки культури. З III тис. до н. е. в Європі виникли власні державні центри (палацова Крито-Мікенська культура), а згодом – поліси Давньої Греції та Римська держава, які стали основою для формування сучасної європейської цивілізації.

Найрозвиненішими державами стародавнього світу стали античні Греція та Рим. Їхню історію часто називають золотою добою людства. Давньогрецькі поліси мали різноманіття політичних систем, однією з яких стала народна влада (демократія). Крім того, давні греки та римляни зробили значний внесок у розвиток філософії, літератури й мистецтва.

Пригадайте!

Хто такі елліни і як називалася їхня держава? Які грецькі поліси були найпотужнішими та найвідомішими?

Україна і світ Історія України також сягає сивої давнини. Тисячі років тому на теренах нашої держави, як і по всьому світу, з'явилися перші люди, згадкою про що є численні первісні стоянки та археологічні знахідки.

Руїни античного міста Херсонес Таврійський у Криму. Сучасне фото

У стародавні часи на теренах України

1. Поширення найдавніших знарядь праці й предметів зброї (кам'яних, а згодом – металевих)
2. Виникнення скотарства та землеробства
3. Створення кераміки й розвиток ткацтва
4. Виникнення і розквіт трипільської культури
5. Утворення Скіфського царства
6. Грецька колонізація Північного Причорномор'я

2. Середньовіччя як період розвитку людства. Назву «середні віки» для історичного періоду, який розпочався з падіння Західної Римської імперії в **476 р.**, уперше було вжито італійськими вченими на зламі XV–XVI ст. Вони вважали, що в цей час відбувалося повсюдне знищення античної спадщини – храмів, театру, літератури, філософії. Тому середньовіччя визначили як «темні віки» – перерву в розвитку культури та освіти, добу занепаду, темряви й дикості порівняно з античністю.

Середньовіччя нагадує про себе значно частіше, ніж це здається на перший погляд. Саме тоді постала більшість сучасних держав і переважно визначилися їхні кордони, було закладено основи майбутніх націй і національних мов, почали діяти перші парламенти й перші конституції, відкрилися школи та університети, було започатковано книгодрукування.

Робота в парах. Розгляньте ілюстрації (с. 6). Назвіть пори року, які зображено (1). Поясніть, що допомагає визначити професію кожного ремісника (2).

Пори року.
Мініатюра. IX ст.

Кравець, швець, коваль, тесляр.
Середньовічна мініатюра

У середні віки, починаючи з перших варварських королівств, склалася та поширилася нова система відносин у суспільстві. Вона ґрунтувалася на розподілі земель як винагороди (плати) за працю чи службу. Відповідно політико-правову систему середньовічної Європи називають **феодалізмом** (від лат. *feudum* – «плата»). Східні цивілізації (крім хіба що Японії) залишалися традиційними, із сильною владою монарха, феодалізм не став їм властивий. У середні віки запанували сучасні світові релігії: християнство – у Європі, буддизм та іслам – на Сході. Середньовіччя подарувало людству великих святих і правителів, знаменитих учених і мислителів, геніальних поетів і художників, уславлених мандрівників і героїв. Йому належать такі винаходи, як ножиці, годинник, віконне скло, вогнепальна зброя та безліч інших. З того часу люди стали користуватися фарфоровим посудом, люстерками, виделками, милом, окулярами, гудзиками.

Негативна оцінка середньовіччя надовго закріпилася у свідомості людей. Різні точки зору щодо суті й значення цього історичного відтинку зберігаються й досі. Одні згадують лише кровопролитні війни та міжусобиці, спалення інакодумців, підступність і жорстокість правителів. Інші, навпаки, створюють його світлий образ. Для них середньовіччя – це мудрі королі, шляхетні лицарі, учені монахи, працелюбні селяни й ремісники; час, коли особливо цінувалися мужність і гідність.

Проте величезний період у тисячу років не міг бути або лише добрим, або лише поганим. Усі події відбувалися в той самий

Розгляньте ілюстрацію. Чому, на вашу думку, середньовічні міста обносили могутніми мурами?

Мури середньовічного міста. *Мініатюра*

час і були взаємопов'язані. Королі захищали свій народ, лицарі вклонялися прекрасним дамам, філософи писали мудрі книжки, митці створювали нетлінні шедеври. І водночас не вщухали війни, знищувалися цілі народи, лютували пошесті й голод. Як кожна інша епоха, середньовіччя ввбирало в себе безмежні прояви життя.

Подумайте!

На основі прочитаних книг, переглянутих фільмів, комп'ютерних ігор висловте власне ставлення до подій середньовіччя. Чого в цей період було більше для пересічної людини – позитиву чи негативу?

Україна і світ

В історії України доба середньовіччя є однією з найяскравіших, повною злетів і поразок. Цей період пов'язано з розселенням слов'ян та утворенням могутньої Київської держави.

Дізнайтесь!

Які давні будівлі, мури, інші відлуння середньовіччя є у вашому місті, селищі або поблизу? Якщо є змога, відвідайте їх і зробіть світлини на тему «Пишаємося своєю країною».

3. Середньовічні цивілізації. Цього року ви вивчатимете переважно історію Європи доби середньовіччя, складовою частиною якої є історія України.

Проте арена, де розгорталася середньовічна історія, не обмежувалася лише європейською територією, а була значно ширшою. У всіх частинах світу сформувалися унікальні цивілізації, серед яких можна виокремити такі:

- європейська цивілізація;
- візантійська цивілізація (так само християнська, як і європейська, але зі своїми своєрідними ознаками);
- мусульманська цивілізація;
- самобутні цивілізації Китаю, Японії та Індії;
- цивілізації Африки й Америки.

Усі вони були своєрідними, виникали та розвивалися в різних куточках світу власними шляхами та проходили різні етапи розвитку. Підґрунтям середньовічних цивілізацій можна вважати релігію (християнство – в Європі, іслам – в арабських країнах, Ірані, Туреччині, буддизм – у Китаї та Індії). Європейці ще не відкрили Америки, тому культурний обмін відбувався в межах Європи, а також з країнами Сходу.

Розгляньте ілюстрації. За допомогою додаткових джерел дізнайтеся, у якому музеї в Україні зберігається ікона (1). Яку міфічну істоту зображено на китайській порцеляні й що вона символізує (2)?

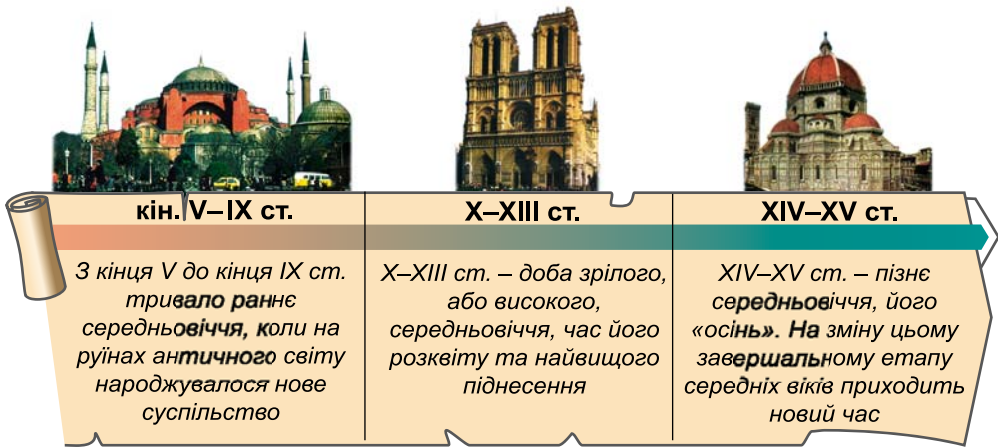

Візантійська ікона
«Святі Сергій та Вах». VII ст.

Китайська порцеляна.
XV ст.

4. Періоди середньовіччя. Початок доби середньовіччя пов'язують із загибеллю наприкінці V ст. Західної Римської імперії. Зустріч двох світів – античного (греко-римського) і варварського (германського, кельтського, слов'янського) – дала поштовх глибоким перетворенням, які означили середньовічний період все-світньої історії. Наприкінці XV ст., з початком Великих географічних відкриттів, коли Христофор Колумб дістався на своїх кораблях берегів Америки (1492 р.), світ вступив у новий час. Щоб краще зрозуміти ті важливі зміни, які відбувалися впродовж середньовіччя, його тисячолітню історію поділяють на **три періоди**. Часом їх порівнюють з віком людини – молодістю, зрілістю та старістю.

Україна і світ Вивчаючи середньовіччя, ви одночасно зможете здійснити мандрівку в минуле нашої Батьківщини, де в V–IX ст. відбувалося становлення племінних союзів стародавніх слов'ян. IX–XIII ст. – період існування могутньої Київської держави. Хронологічно він збігається з добою зрілого середньовіччя. Це одна з найславетніших сторінок в історії нашої держави, пов'язана з іменами князів Святослава Хороброго, Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Подумайте! Що вам відомо про вищезгаданих князів з вивченого в попередніх класах?

Період пізнього середньовіччя XIV–XV ст. став своєрідною межею між епохами для історії не лише Західної Європи, а й українських земель. На теренах нашої Батьківщини багаторічний розбрат між правителями удільних князівств призвів до їхнього послаблення та залежності від Золотої Орди, а згодом – Польщі та Литви. 🇺🇦

5. Джерела вивчення. Понад п'ятсот років відокремлюють нас від закінчення доби середньовіччя. Не дивно, що з тієї пори до нас дійшло значно більше історичних пам'яток і джерел, ніж із сивої давнини. Джерела розрізняють залежно від того, яку інформацію і в який спосіб вони повідомляють.

Нерідко про одну й ту саму подію – битву, реформу чи повстання – різні автори з певних причин розповідають по-різному. Аби з'ясувати об'єктивність джерел, потрібно враховувати причини й обставини їхньої появи, особу й світогляд автора, використовувати інформацію з різних джерел. Лише так можна зрозуміти хід історії.

Джерела вивчення історії середніх віків

Речові джерела	старовинні будівлі (мури, замки, церкви); ювелірні прикраси й одяг, зброя та обладунки, монети, витвори мистецтва і звичайні побутові речі тощо
Писемні джерела	хроніки; біографії, королівські грамоти; поезії, романи та оповідання; тексти законів, угод, господарських описів, міських книг, судових протоколів, ремісничих, купецьких та університетських статутів. Багато з них втрачено внаслідок війн, пожеж, стихійних лих, а ті, що вдалося зберегти, зібрано в спеціальних сховищах – архівах
Усні джерела	оповіді, легенди, пісні й балади, казки, прислів'я, загадки, які донесли до нас крізь віки народна пам'ять
Етнографічні джерела	народні свята та звичаї, дитячі ігри, елементи вбрання й хатнього начиння. На позір вони є звичними та сучасними, однак походять із середньовіччя

1. Історію яких країн асоціюють із золотою добою людства?
2. Чому середньовіччя часто називають «темними віками»?
3. У яких частинах світу в середні віки сформувалися цивілізації? На якому підґрунті вони постали?
4. Якими датами обмежується доба середньовіччя?
5. Які періоди історії України відповідають трьом періодам середньовічної історії Західної Європи?
6. З яких джерел отримуємо знання про середньовіччя? Чи завжди вони є достовірними?

1. У зошиті намалюйте стрічку часу й позначте на ній, у яких хронологічних межах тривало середньовіччя. Визначте, з якими подіями пов'язують його початок і закінчення, на які періоди поділяють.
2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, ознайомтеся з пам'яткою «Як працювати з писемним джерелом (документом)». Які пункти цієї пам'ятки допоможуть визначити достовірність джерела?

<https://cutt.ly/RwhuJj4P>

3. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте онлайн-вправу «Вступ у добу середньовіччя».

<https://forms.gle/jq6iL77j2me59cF97>

Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео «Середні віки: “темні часи” чи доба прогресу». Використовуючи текст підручника і відеоматеріал, доберіть аргументи і в зошиті заповніть нижчеподану таблицю.

<https://cutt.ly/uwdJ0Upe>

На підтримку позитивної оцінки середньовіччя

На користь негативної точки зору щодо середньовіччя

Розділ 1

НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

§1 ЗАНЕПАД АНТИЧНОГО СВІТУ

Подумайте! У хмаринці слів оберіть назви міст, які існували в стародавньому світі.

1. Велике переселення народів. Для середньовіччя було характерне таке явище, як **міграція** – масове переселення народів. У ті часи численні міграції обумовлювалися такими факторами, як зростання населення, природні лиха, неврожаї, війни. Іноді масові переселення людей відбувалися мирно, але зазвичай це траплялося внаслідок військових походів і насильницького захоплення земель. Постійний рух населення сприяв освоєнню нових земель, обміну досвідом, розбудові міст, розвитку сільського господарства.

На околицях Західної Римської імперії проживали численні племена германців, кельтів, слов'ян. Оскільки вони говорили незрозумілою римлянам мовою, ті назвали їх **варварами**, що в перекладі з грецької означає «ті, що бурмочуть».

У IV–VII ст. десятки племен – величезні загони воїнів разом з дружинами, дітьми та майном – зняли з місць, де вони жили сотні років, і вирушили на освоєння нових земель у глиб Римської імперії. Це явище увійшло в історію як доба **Великого переселення народів**.

Поштовх до Великого переселення народів дали кочівники-гуни, які прийшли з далеких степів Азії. Вони змусили плем'я готів рушити від узбережжя Балтійського моря на південь – у Північне Причорномор'я. Ті готські племена, які осіли в пониззі Дніпра, стали називати *остготами* (східними готами), а ті, що оселилися між Дністром і Дунаєм, – *вестготами* (західними

готами). Античні автори писали, що близько 260 р. готи захопили міста-держави Ольвію і Тіру й Боспорське царство та утворили державу в Північному Причорномор'ї.

Пригадайте!

Що ви знаєте про античні міста-держави, залишки яких збереглися на теренах сучасної України?

Розгляньте ілюстрацію. Золото – коштовний метал, тож хто міг бути власником / власницею таких прикрас?

Скарб Петроаси – золоті прикраси готів. IV–V ст.

Розгляньте ілюстрації. Для чого, на вашу думку, використовували брошки-фібули¹?

1. Остготська фібула. V–VII ст.
2. Слов'янська мідна брошка-фібула. Бл. 600–650 рр.

Причини Великого переселення народів

1. Різка похолодання

2. Зростання кількості населення в результаті збільшення сільськогосподарської продукції після запровадження залізних знарядь праці

3. Тиск кочівників зі Сходу

4. Боротьба за владу та витіснення переможених за межі їхніх земель

5. Утворення військової знаті, яка прагнула здобичі та нових підвладних їй територій

¹ *Фібула* – металева застібка, яка одночасно виконувала роль прикраси.

Контакти з римськими купцями, їхні розповіді про чужі землі й шляхи до них викликали прагнення заволодіти багатствами Римської імперії, яка вже занепадала. Водночас відбувався обмін знаннями та досягненнями різних народів, освоєння нових земель.

Україна і світ 2. Розселення слов'ян. Найбільшою групою народів у Європі були слов'яни. Є кілька версій походження цього слова – від назви якогось водоймища або ж від слова «слово» – оскільки ці народи розмовляли схожими мовами. З найдавніших часів слов'яни займали територію між річками Вісла та Дніпро. Звідси в кінці V – на початку VI ст. вони почали розселятися Європою і посіли простори від річки Лаби (Ельби) до Волги, від Балтійського моря до Дунаю та Чорного моря. У творах римських учених слов'яни відомі як *венеди*. Сусідами венедів на півдні були сармати й готи, на заході – германці, на півночі та сході – балти й угро-фіни. Таке строкате сусідство впливало на формування мови, звичаїв, матеріальної культури, побуту, вірувань.

З VI ст. виокремлюють уже три гілки слов'ян: венеди, анти та склавини. Усі вони створили унікальні культури, досягли високого розвитку ремесел і землеробства, анти навіть започаткували власну державу. Про життя слов'ян нам відомо завдяки старанним і невтомним археологам та їхнім знахідкам.

Розгляньте ілюстрації. Про який рівень розвитку ремесел у племен черняхівської культури вони свідчать?

Посуд. Черняхівська культура

Гребінець. Черняхівська культура

Після занепаду держави гунів у VI ст. анти та склавини разом з іншими варварськими народами постійно здійснювали військові походи, розселилися на величезному просторі Східної та Центральної Європи, оволоділи Балканським півостровом. Середньовічні арабські автори розповідають, що слов'янські племена об'єднувалися в союзи. З літопису дізнаємося, що територія су-

часної України була рідною землею для семи союзів слов'янських племен.

поляни

древляни

волиняни

білі хорвати

уличі

сіверяни

тиверці

3. Загибель Західної Римської імперії. Стародавні римляни створили власну неповторну цивілізацію та заснували могутню імперію. Проте ще задовго до своєї загибелі Римська імперія вступила в смугу занепаду. З III ст. різко погіршився стан економіки: скорочувалися посівні площі, падала врожайність, завмиralи торгівля і ремесла.

Серйозних змін зазнав і державний устрій Риму. Імператор вважався вже не першим серед рівних, а володарем, особою священною. У пригоді стало положення християнського вчення «Немає влади не від Бога». Побачивши в новій вірі можливість обґрунтувати свою владу, імператор Костянтин Великий дозволив відкрито сповідувати християнство, а з 380 р. його було оголошено державною релігією.

Подумайте!

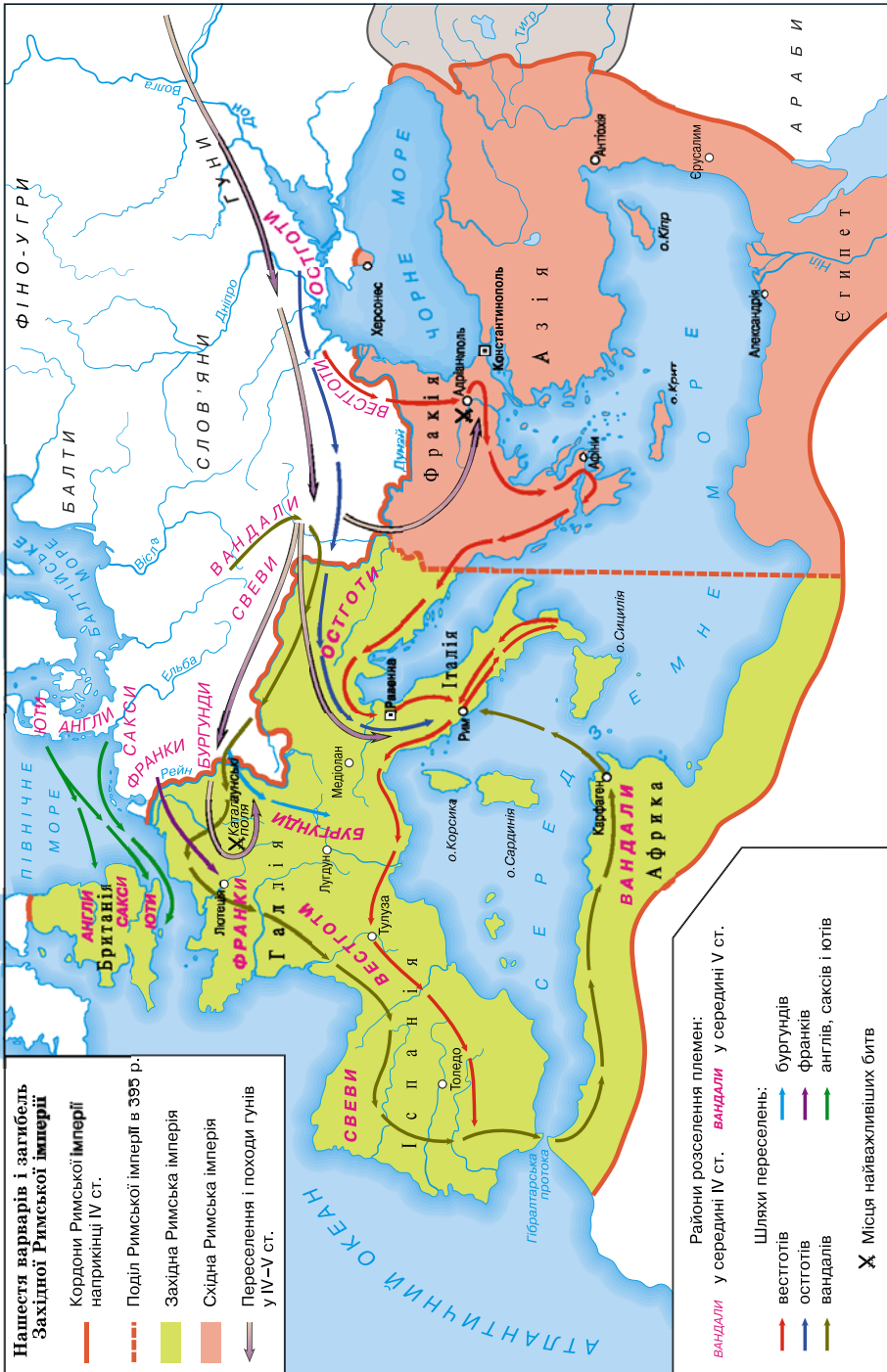
Чому римляни в перші століття нової ери влаштовували гоніння на християн?

Зазнало змін і римське військо. Ті часи, коли воно складалося лише з повноправних римських громадян, пішли в забуття. Звичним стало набирати воїнів з варварів. У майбутньому це мало згубні для Риму наслідки, перетворившись на одну з головних причин загибелі імперії.

Розгляньте ілюстрацію. Як, на вашу думку, на зображенні можна розрізнити римських і готських воїнів?

*Битва готів з римлянами.
Давньоримський саркофаг Людовізі. III ст.*

Землі, населені вестготами, франками та іншими племенами, вважалися власністю Римської імперії. Проте ці народи жили за своїми законами, тобто були політично незалежні від Риму,

а часом навіть ворожі до нього. У 476 р. римський уряд відмовився надати варварам нові землі. Стався заколот, який очолив командир германських найманців Одоакр.

Розгляньте ілюстрації. Опишіть зображення на аверсі¹ та реверсі².

Соліди (монети) Одоакра

Одоакр скинув з престолу останнього римського імператора Ромула Августула, а символи імператорської влади – діадему й пурпурну мантию – відправив до Константинополя. Воїни оголосили Одоакра конунгом Італії, і східноримський імператор узаконив його владу. Західна Римська імперія припинила своє існування.

Після загибелі Риму Велике переселення народів не припинилося. У VI ст. тюркомовні вихідці з євразійських степів заснували на Середньому Дунаї могутній Аварський каганат, який тримав у страху всіх своїх сусідів. Так на теренах Європи оселилися різні за походженням, мовою та звичаями народи.

1. Що означає термін «міграція»?
2. Які племена називали варварами?
3. Чим було спричинене Велике переселення народів?
4. На яких територіях розселилися слов'яни?
5. Які племінні слов'янські союзи мешкали на території сучасної України?
6. Як відбувався занепад Західної Римської імперії? Коли та як було скинуто останнього римського імператора?

1. Розгляньте карту «Нашестя варварів і загибель Західної Римської імперії» (с. 15). Які території сучасних Європи, Азії та Африки входили до складу Західної Римської імперії, які – складала Східну Римську імперію? Визначте шляхи переселення та походів гунів у IV–V ст.
2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, візьміть участь в онлайн-вікторині «Народження середньовічної Європи».

<https://forms.gle/uU4jdR3S9P63APAC8>

Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео «Велике переселення народів та його наслідки». За допомогою прийому «Мікрофон» сформулюйте значення Великого переселення народів для всесвітньої історії.

<https://cutt.ly/MwdJ6DtT>

¹ Аверс – лицьовий бік монети або медалі.

² Реверс – зворотний бік монети або медалі.

§2 ВІЗАНТІЯ – НАСТУПНИЦЯ РИМУ

Пригадайте! Який шлях і чому мав назву «із варяг у греки»?

1. Особливості устрою Візантійської імперії доби Юстиніана. У 330 р. римський правитель Костянтин Великий заснував на березі Босфору, на місці давньогрецької колонії Візантій, нову східну столицю своєї держави. Її назвали Новим Римом, а згодом – Константинополем (з грец. – «містом Костянтина»). Візантійці вважали себе *ромеями*, тобто римлянами, а свою країну – **Ромейською імперією**. Назва «Візантія» почала вживатися лише з XIV ст. Винятково вигідне розташування, на перехресті шляхів між Заходом і Сходом, швидко перетворило Константинополь на найбільше місто Європи.

У 395 р. єдину Римську державу було поділено на дві частини – Західну та Східну. До складу Східної Римської імперії увійшли Балканський півострів, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет, частини Криму, Месопотамії і Закавказзя, а також низка островів Середземного моря. Ці землі населяли різні народи – сирійці, грузини, вірмени, євреї, але провідну роль у житті імперії відігравали греки.

Під час Великого переселення народів Візантія, на відміну від Західної Римської імперії, змогла захистити свої володіння від нашествия варварів. Вона не лише вистояла, а й залишилася країною з розвиненими економікою та культурою. На всіх торговельних шляхах від Західної Європи до Індії та Китаю можна було зустріти енергійних візантійських купців. Скрізь цінувалася надійна й повновага візантійська монета.

Уся повнота державної влади належала василевсу. Василевс (з грец. – «імпе-

Розгляньте ілюстрацію. Як оцінювалася вартість монет у давнину?

Візантійський солід

Розгляньте ілюстрацію. Опишіть дійство, що відбувається на арені цирку.

Придворні дивляться виставу на арені цирку. Барельєф. V ст.

ратор») видавав закони, командував військом, призначав на посади, тримав під своїм захистом церкву. Зі свого боку, церква стверджувала, що влада імператора є священною, він обраний Богом для володарювання над християнським світом і стоїть вище за всіх інших людей. Своє особливе становище візантійські правителі підкреслювали навіть одягом. Лише вони мали право носити плащі та взуття червоного (пурпурного, багряного) кольору.

Водночас влада імператора не була спадковою. Кожного нового правителя мали визнати військо, сенат і народ, тому на престол могли зійти навіть люди невисокого походження. Неодноразово імператорами ставали колишні солдати та навіть звичайні селяни. Проте, аби утриматися на троні, їм доводилося прислухатися до думки знаті й чиновників і до настроїв простих жителів столиці. Нерідко імператорів скидали в результаті палацових інтриг і заколотів.

Пригадайте!

Пригадайте з курсу історії 6-го класу значення терміна «демократія». Поясніть, чи можна його застосувати до Імперії ромеїв.

Імператриця Феодора.
Мозаїка. VI ст.

2. «Кодекс Юстиніана». Вершини своєї могутності Візантія досягла за правління Юстиніана I (527–565). Юстиніан зійшов на імператорський трон завдяки ясному розуму, невичерпній енергії, таланту політика та винятковій працездатності. Великий вплив на нього мала дружина Феодора, у минулому циркова артистка. Вона брала участь в управлінні державою, а в складних ситуаціях ставала імператору надійною опорою.

Величезна заслуга імператора Юстиніана полягала в упорядкуванні законодавства. Кращі ромейські знавці права зібрали римські та візантійські закони та зроблені до них докладні пояснення відомих юристів. Так виник «Кодекс Юстиніана» – звід законів Імперії ромеїв. Положення «Кодексу» захищали життя людей та регулювали відносини між ними, у ньому говорилося про покарання за злочини, правила спадкування та володіння майном, владу імператора. Окремі закони були й про відносини між країнами. У наступні століття на основі «Кодексу Юстиніана» сформувалися правові системи країн Європи, зокрема й України, – сукупність усіх юридичних явищ, які впорядковують життя суспільства.

Розгляньте ілюстрацію. Як ви думаєте, представники яких професій стоять поряд з Юстиніаном?

Імператор Юстиніан I з почтом. Мозаїка. VI ст.

Свою головну мету Юстиніан убачав у відновленні Римської імперії в межах до поділу 395 р. Щоб досягти цього, він упродовжував активну зовнішню політику й постійно вів війни, які вимагали величезного напруження всіх сил держави. У результаті війн Юстиніана Середземне море майже перетворилося на внутрішнє візантійське море.

Подумайте! Як ви розумієте поняття «внутрішнє море держави»?

На сході Візантія вела виснажливі війни з Персією. На півночі їй доводилося тримати постійну оборону проти регулярних вторгнень слов'ян.

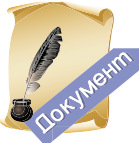

Срібні монети Юстиніана

Пригадайте! Які київські князі воювали проти Візантії? Хто з них, за легендою, прибив свого щита на брамі Константинополя?

Важким випробуванням для імператора стало народне повстання 532 р. «Ніка» («Перемагай!» – заклик повстанців) у Константинополі. Воно набуло такої сили, що Юстиніан збирався зре-

тися престолу. Лише рішучість Феодори змусила його придушити заколот.

VI ст. 3 «Таємної історії» Прокопія Кесарійського

«Тим часом в імператора відбувалася нарада: що ліпше робити – залишатися тут або втікати на кораблях. Багато говорили на користь першої або другої думки.

Зрештою імператриця Феодора сказала: “Зайвим було б, здається, зараз розмірковувати про те, що жінці непристойно бути відважною між чоловіками. На мою думку, втеча тепер для нас є невігідною, хоч вона і вела б до порятунку. Тому, хто з’явився на світ, не можна не померти; але тому, хто колись царював, блукати вигнанцем нестерпно! Не приведи боже позбавитися цієї багряниці [імператорського одягу] і дожити до такого дня, коли зустрічні не вітатимуть мене як імператрицю! Отже, государю! Якщо хочеш врятуватися втечею, це неважко! Ми маємо багато грошей; ось море, ось кораблі! Але дивись, щоб потім, коли ти врятуєшся, не довелося тобі коли-небудь віддати перевагу смерті перед таким порятунком. Подобається мені стародавній вислів, що царська влада – чудовий саван”. Так мовила цариця; слова її надихнули всіх».

Висловте своє ставлення до промови Феодори. Чому вона саме так сказала? Які риси характеру імператриці виявилися в її промові на нараді в царя?

Візантійці підпалюють арабські кораблі «грецьким вогнем».
Мініатюра. XIII ст.

Нескінченні війни, внутрішні чвари, жахлива епідемія чуми, яка забрала майже половину населення Візантії, – усе це вкрай виснажило сили імперії.

Своєму наступнику Юстиніан залишив порожню скарбницю, збідніле населення, знесилене військо й небезпечних ворогів на всіх кордонах держави. Для Імперії ромеїв настали важкі часи: за століття вона втратила близько половини своїх володінь.

Подробиці

Під час арабської облоги Константинополя в 717 р. здавалося, столиця приречена на загибель. Але візантійці знищили арабський флот «грецьким вогнем» – запальною сумішшю, яку через спеціальні труби викидали на ворожі кораблі, спалюючи їх уцент. Порятунку не було: суміш горіла й на воді. Процес виготовлення «грецького вогню» охоронявся як державна таємниця, вороги так і не змогли її розкрити. Упродовж декількох століть ця грізна зброя неодноразово приносила ромеям перемогу.

Розгляньте ілюстрацію.
Які зброю та обладунки
використовували
візантійські воїни?

Візантійські воїни.
Мініатюра. IX ст.

Надалі Візантія переживала періоди як піднесення, так і занепаду. Представник Македонської династії Василій II повернув імперії значні території і знову зробив її найміцнішою державою Європи. Імператор спирався на вірну армію із селян-піхотинців та кінноту. Селяни залишалися особисто вільними та сплачували податки державі.

Дедалі важливішу роль відігравала дипломатія – засіб мирного розв'язання міжнародних проблем. Візантійські дипломати славилися своїм умінням вести складні переговори, укладати вигідні угоди,

знаходити потрібних союзників. Саме в них навчалися цього мистецтва середньовічні європейці, а звичаї та правила поведінки візантійських послів заклали основи й сучасної дипломатії. При візантійському дворі завжди можна було побачити строка-тий натовп послів з усіх кінців Європи, Азії та Африки, почути безліч мов. Прийоми в імператора проходили з небаченою розкішшю.

X ст. Розповідь Ліутпранда, посла італійського короля

«Перед тронем імператора стояло бронзове, але позолочене дерево, на гілках якого сиділи птахи різних видів, також із бронзи з позолотою, і на різні голоси виспівували кожний свою мелодію. Трон імператора був виготовлений так майстерно, що спочатку він здавався низьким, майже на рівні землі, потім дещо вищим і насамкінець завислим у повітрі. Трон начебто охороняли надзвичайних розмірів леви, не знаю, бронзові чи дерев'яні, але визолочені. Вони били хвостами по підлозі, роззявляли пащу й голосно рикали.

Коли я зайшов, зарикали леви і птахи защебетали кожний на свій лад. Коли, схилившись перед імператором, я за звичаєм утретє вклонився, то, підвівши голову, побачив його в зовсім іншому одязі майже під стелею, хоча щойно він сидів на невеликому підвищенні. Я не міг зрозуміти, як це трапилось: мабуть, його підняли нагору за допомогою машини. Він не вимовив жодного слова, а якби й вимовив, то таке порушення церемоніалу вважалося б вищою мірою непристойним».

1. Скориставшись пам'яткою «Як працювати з писемним джерелом (документом)» (с. 10), проаналізуйте вищеподаний документ і з'ясуйте, чи можна йому довіряти. 2. Пригадайте, хто з кийських князів удостоївся прийому у візантійського імператора.

Україна і світ Бували в Константинополі й посольства з Русі-України. Це місто в руській традиції називали «Царград». Тут прийняла хрещення княгиня Ольга, до того ж її хрещеним батьком став сам імператор. Після цього на честь княжого посольства було влаштовано пишний прийом, на який запросили також і жінок. Згодом зв'язки руських земель з Візантією ставали дедалі тіснішими. Так, у 988 р. князь київський Володимир прийняв християнство сам і хрестив Русь-Україну за візантійським зразком. Це привело до посилення культурного впливу Візантії на руські землі. Володимир запровадив у своїй державі грецький календар, постали перші церкви з візантійськими іконами.

У XIII ст. від Імперії ромеїв залишилася лише тінь її колишньої могутності: територія та населення різко скоротилися, занепад торгівлі й ремесел підірвав економіку. До того ж на Візантію насувався новий ворог – турки-османи.

3. Культура Імперії ромеїв. Візантійській імперії належить виняткова роль в історії людства. Тоді як після варварських нашествь Західна Європа поринула в «темні віки», саме Візантія зберегла для нащадків античний спадок і християнську культуру. Вона стала також головною хранителькою культурних досягнень сусідніх країн Сходу. Землі імперії населяли різні народи, і всі вони вплинули на розвиток візантійської культури.

У IX–XI ст. швидко зростали міста. Константинополь став найбагатшим містом Європи, своєрідним мостом між Заходом і Сходом.

Чудотворна ікона Божої Матері «Нікопея», покровителька Константинополя

Дізнайтесь! Як сьогодні називається місто – колишній Константинополь?

Держава опікувалася розвитком ремесел. Вироби ромейських майстрів слугували взірцем для європейських ремісників. Було здійснено важливе відкриття – косе вітрило. Все це забезпечило Візантії панування в середземноморській торгівлі.

Економічне піднесення супроводжувалося розквітом культури. Не було рівних візантійським майстрам мозаїки (смальти).

Косе вітрило.
Сучасне фото

Архітектура й живопис, музика й література прославляли діяння Бога та василевса. Саме у Візантії зародився іконопис, хоча ромеям довелося пережити етап іконоборства – вчення, яке заперечувало вшанування ікон. Їх викидали з храмів і знищували, противників учення переслідували. Лише в середині IX ст. шанування ікон було відновлено. Ромеї подарували світові унікальні архітектурні пам'ятки в неповторному стилі.

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтеся з додаткових джерел, із чого візантійські майстри виготовляли мозаїку.

Візантійська мозаїка. X ст.

Візантійці з великою шаною ставилися до знань. Багато дітей навчалася в початкових школах: хто бажав, потрапляв до середніх шкіл, а в Константинополі існувала ще й вища школа, на кшталт університету. З нею пов'язано діяльність видатного вченого Лева Математика. Він склав медичну енциклопедію, винайшов світлову сигналізацію, був поетом і створив для імператорського палацу статуї, яким надавала руху вода, і цим вони вражали іноземців. Візантійська наука досягла особливих успіхів у математиці, медицині, географії та хімії. Чимало талановитих творів вийшло з-під пера візантійських істориків.

1. Чому Східна Римська імперія збереглася як могутня держава?
2. Якою була влада імператора у Візантії? Хто обирав нового імператора?
3. Чому імператора Юстиніана вважають одним з найвизначніших правителів середньовіччя?
4. Що таке «грецький вогонь» і яку роль він відіграв у бойових діях візантійців?
5. Чому, на вашу думку, візантійські імператори влаштовували іноземним послам такі пишні прийоми? Що таке дипломатія? Чим славилися візантійські дипломати?
6. У яких галузях візантійської науки й культури досягли особливих успіхів?

1. Розгляньте карту «Візантія за часів імператора Юстиніана» (с. 21). Укажіть, які території входили до складу Візантійської імперії. На контурній карті позначте території, завойовані під час правління Юстиніана.
2. У зошиті перелічіть основні досягнення ромейської культури. Оберіть із записаних одне, найцікавіше, на вашу думку, досягнення та за допомогою інтернет-джерел дізнайтеся про нього якомога більше.
3. Скориставшись посиланням або QR-кодом, візьміть участь в онлайн-вікторині «Візантія – наступниця Риму».

<https://forms.gle/4FpkMMn8WH61Ex4x6>

Використовуючи матеріал підручника й додаткові джерела, опишіть характер імператора Юстиніана I і роль імператриці Феодори в державних справах Візантії. Чи міг би імператор зробити все, що йому вдалося, без дружини? Складіть план розповіді, доберіть і сформулюйте аргументи для участі в дискусії. Проведіть дискусію із цього питання в класі.

§3 ВАРВАРСЬКІ ДЕРЖАВИ В ЄВРОПІ

Пригадайте! З хмаринки слів оберіть назви племен, які були сусідами слов'ян у V–VI ст.

1. Утворення «варварських королівств». На північних кордонах Західної Римської імперії проживали десятки варварських племен, але всіх їх римляни називали «германцями». На початку Великого переселення народів ці племена ще не мали власних держав, жили громадою, а вищим органом влади були народні збори. На чолі племені стояв вождь – конунг (звідси походить і слово «князь»).

Влада вождів за мирних часів була слабкою, а от під час війни саме конунг об'єднував плем'я. Опорою йому слугувала військова дружина. У IV–V ст. влада стала передаватися в спадок. Рабство не було розвинене, усі члени племені були вільними людьми,

Вестготська церква. VIII ст.
Іспанія. Сучасний вигляд

однак поступово виокремлювалася знать. Ще в перших варварських державах склалися підвалини феодалізму.

У 410 р. плем'я вестготів під проводом вождя Аларіха після тривалої облоги захопило й пограбувало Рим. Але римляни зуміли домовитися із загарбниками, дозволивши їм оселитися в римській провінції Галлії.

У 418 р. вестготи заснували тут першу варварську державу зі столицею в Тулузі. Поступово на території Римської імперії одне за одним постають 15 «варварських королівств».

Ранні германці не знали державності. Перші королі-варвари, хоч і мали найвищу владу, створювали примітивний апарат управління. Суд здійснювали король та особи, ним призначені. Відчувався вплив римських політичних традицій. Утім, влада королів обмежувалася родоплемінними традиціями.

Найбільші варварські королівства:

- вандалів – у Північній Африці;
- вестготів – в Іспанії;
- остготів – в Італії;
- бургундів і франків – у Галлії;
- англів і саксів – у Британії.

Утворення варварських королівств стало важким ударом для Риму, але найбільшу загрозу становили гуни. Лише в союзі з варварськими племенами римлянам вдалося розбити цих войовничих кочівників. Однак ця перемога стала останнім великим успіхом Риму.

Гуни оселилися на території сучасної Угорщини. Своїми кривавими набігами вони наводили жах на всю Європу. У 451 р. гунський вождь Аттіла повів військо в Галлію. Назустріч йому виступила римська армія, яку очолював полководець Аецій, який колись був заручником у гунів і добре знав їхні звичаї. На допомогу Аецію прийшли франкські, остготські та інші германські вожді. Майже всі племена й народи тогочасної Європи зійшлися з обох боків у битві на Каталаунських полях (сучасна Франція). Аецій здобув важку перемогу, але за рік гуни знову вдерлися в Італію. Цього разу Рим урятував Папа Лев I. За великий викуп він умовив Аттілу повернути назад. Невдовзі вождь раптово помер. Легенда повідомляє, що гуни відвели вбік велику річку й на її дні поховали свого вождя. Потім, щоб ніхто не зміг потривожити його спокій або пограбувати залишені йому за звичаєм скарби, повернули річку в старе річище. Його держава розпалася, а гуни перекочували в Північне Причорномор'я.

Аттіла (1); Аттіла зустрічає Папу Лева I (2).
Мініатюри з «Угорської ілюстрованої хроніки». 1360 р.

Подробиці

Подумайте! Яку роль в історії Європи відіграло нашествя гунів?

У 455 р. Рим захопили й упродовж 14 днів грабували вандалі. Усі скарби, що їх не вмістили на кораблі, вандалі навмисно знищили. Загибло безліч творів мистецтва. Відтоді будь-яке безглузде знищення культурних цінностей називають вандалізмом.

Подумайте! Які приклади вандалізму в сучасному житті ви можете навести?

У 493 р. остготи на чолі з конунгом Теодоріхом заснували в Північній Італії власне королівство зі столицею в Равенні, на той час найсильніше в Західній Європі. Але в середині VI ст. його завоювала спочатку Візантія, а потім германське плем'я, яке римляни називали лангобардами – довгобородими.

Гробниця Теодоріха
в м. Равенна. VI ст.

*Розгляньте ілюстрацію.
Чому, на вашу думку,
лангобарди виготовили
королю залізну корону,
а не золоту?*

Залізна корона
лангобардів. VI ст.

Добу раннього середньовіччя називають «темними віками» через безпервні завоювання та занепад культури. Водночас у межах усієї Європи відбувалося відродження античного спадку й духовного життя. Першим центром культурного піднесення варварського світу на зламі V–VI ст. стало Остготське королівство. Найяскравішим діячем «остготського відродження» був філософ, письменник, перекладач грецьких авторів Северин Боецій. Його підручниками з музики й математики в європейських школах користувалися майже тисячу років. Згодом культурне життя надовго майже завмерло. Воно жевріло переважно в монастирях з їхніми чудовими бібліотеками.

Подумайте! Яким, на вашу думку, має бути підручник, щоб ним користувалися майже тисячу років?

Варвари зруйнували стару політичну організацію Європи. Однак і створені ними держави виявилися слабкими та недовговічними.

2. Франкська держава. Наймогутнішою варварською державою стало Франкське королівство. У **486 р.** в битві біля міста Суассон франки розгромили галло-римське військо. Очолював переможців 19-річний Хлодвіг зі знатного роду Меровея. На завойованих землях він заснував королівство й дав початок династії Меровінгів. Хлодвіг першим з германських конунгів зрікся язичництва та прийняв християнство. Приклад правителя наслідували спочатку його воїни, а згодом й інші франки. Цим мудрим кроком Хлодвіг забезпечив собі підтримку римської церкви. Поступово франки та римляни, яких уже не розділяла віра, стали зливатися в єдиний народ.

Подумайте! Чому християнська віра допомогла Хлодвігу створити міцну владу в державі?

Надгробок франкського воїна. Зображено людину, на яку нападає двоголовий змія. VII ст.

Розгляньте ілюстрацію. Чому, на вашу думку, хрещення Хлодвіга відбувається в присутності багатьох людей?

Хрещення Хлодвіга. Слонова кістка. X ст.

Де хитрістю, а де жорстокістю Хлодвіг знищив суперників і зосередив у своїх руках владу над усіма франками. За його нака-

зом на початку VI ст. найшанованіші франкські старці зібрали й записали судові звичаї франків, які доти існували в усній формі. Цей судебник отримав назву «Салічна правда», тому що до нього ввійшли закони лише одного з племен – салічних (приморських) франків. «Салічна правда» зберегла кровну помсту, суворо карала за злочини й охороняла майно та життя франків. Тут міститься багато цікавого про життя й господарство франків, їхні звичаї та вірування. Збірка є свідченням того, як зі звичайного військового вождя германський король перетворився на справжнього правителя держави. «Салічна правда» вплинула на закони багатьох країн і народів, зокрема на деякі положення «Руської правди».

Пригадайте! Що вам відомо про «Руську правду»?

VI ст. «Салічна правда» про жменю землі

«Якщо хто позбавить життя людину і, віддавши все майно, неспроможний буде сплатити належного за законом, він мусить привести 12 співприсяжників, які поклянуться в тому, що ні на землі, ні під землею він не має майна більше того, що вже віддав. Потім [вбивця] повинен увійти у свій будинок, зібрати в жменю із чотирьох кутків землю, стати на порозі, повернувшись обличчям усередину будинку, і цю землю лівою рукою кидати через плечі на того, кого вважає своїм найближчим родичем. Якщо батько і брати вже платили, тоді [вбивця] хай кидає на трьох найближчих родичів по матері й по батькові. Після того в [самій] сорочці, без пояса, без взуття, з києм у руці він повинен стрибнути через тин, і ці три [родичі по матері] мають сплатити половину того, що не вистачає для сплати потрібної за законом віри. Те саме мають зробити й три родичі по батькові. Якщо хтось з них виявиться дуже бідним, щоб заплатити свою частку, нехай сам кине жменю землі на когось із заможніших, аби той сплатив усе за законом. Якщо ж і цей не матиме чим заплатити, тоді той, хто взяв на поруки вбивцю, повинен привести його на судове засідання і протягом чотирьох засідань брати його на поруки. Коли ж ніхто не заручиться сплатити віру, тобто повернути те, що [вбивця] не заплатив, тоді останній мусить сплатити віру своїм життям».

Рукопис «Салічної правди». VIII ст.

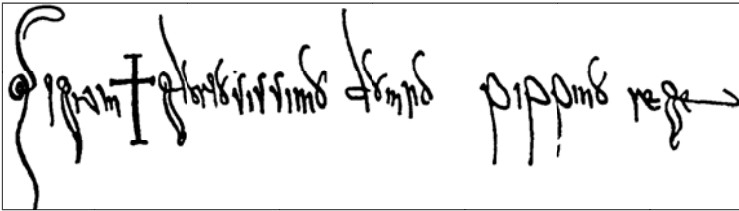
1. Чи достатньо тяжке, на вашу думку, було покарання за вбивство людини? Відповідь аргументуйте. 2. Чому за провину одного члена родини за законом мали сплачувати інші?

Пригадайте!

Які збірки законів виникли в стародавньому світі? Чи були ті закони суворішими за «Салічну правду»?

Хлодвіг здійснив численні завоювання і залишив після себе велику об'єднану державу. Однак у міжусобних війнах його нащадків вона розпалася, а самі меровінзькі королі втратили авторитет і реальну владу. Розпочалась епоха так званих «лінівих королів». Реальна влада була сконцентрована в руках у майордомів – управителів королівського палацу.

Найуспішнішим з них був Карл Мартелл («Молот» – так називали його за численні перемоги). Його син, Піпін Короткий, названий так за малий зріст, уклав союз із Папою Римським і став першим королем франків.

Підпис
Піпіна Короткого.
Рукопис 755 р.

*Розгляньте ілюстрацію.
Чому, на вашу думку,
імператора зображено
на коні?*

Імператор Карл Великий.
Статуя. IX ст.

3. Імперія Карла Великого. Піпін Короткий заснував династію Каролінгів, назва якої походить від імені його сина – Карла Великого (768–814). Майже все своє життя Карл провів у війнах. Він приєднав до своїх територій Лангобардське королівство, Баварію та Саксонію. У союзі зі слов'янами франки розгромили Аварський каганат – могутню державу, яка розкинулася, зокрема, на теренах України та тримала в страху своїх сусідів. Менш вдалими були походи в Іспанію проти арабів, про що розповідає одна з перлин середньовічної літератури – епос «Пісня про Роланда». Тепер величезна держава франків охоплювала більшу частину Західної Європи з її численними племенами й народами. Цим вона нагадувала Західну Римську імперію. У Карла виникла ідея відродити імперію і стати імператором.

Подумайте! Чому Карл вирішив проголосити себе імператором?

Саме в цей час Папа Лев III, рятуючись від ворожої до нього римської знаті, прибув до франкського короля з проханням про захист. Карл здійснив похід на Рим і повернув Папі його престол. На Різдво **800 р.** Папа поклав на голову Карла імператорську корону. Так королівство франків перетворилося на Франкську імперію.

Подумайте! Що імператорська корона давала франкським королям?

Територію країни було поділено на округи, кожен зі своєю військовою дружиною та ополченням. На чолі округів стояли графи або герцоги. Поступово вони ставали великими землевласниками.

Двічі на рік при імператорському дворі збиралися наради великих землевласників. З ними Карл узгоджував свої накази – капітулярії.

Відбувалося культурне піднесення, яке дістало назву **«каролінзьке відродження»**. Карл відкривав багато шкіл. Центром освіти стала придворна академія в Аахені, до якої імператор запросив найосвіченіших людей з усієї Європи. Очолював академію англосакс Алкуїн – автор підручників з філософії, богослов'я, математики, граматики, які використовувалися в тогочасних школах. За правління Карла розгорнулося будівництво палаців і храмів за візантійськими зразками. До наших днів збереглася капела в Аахені.

Після смерті Карла між його синами спалахнула війна, яка завершилася підписанням **843 р. Верденського договору**. За його умовами імперію Карла Великого було поділено на три частини. Згодом на цих землях виникли європейські держави – Франція, Німеччина та Італія.

*Розгляньте ілюстрацію.
Чому, на вашу думку,
Карл стоїть перед Папою
на колінах?*

Папа Лев III коронує Карла Великого. Мініатюра. IX ст.

Карл розумів, що керувати імперією здатні лише освічені люди. Латинську мову – мову стародавніх римлян – у той час уже не розуміли ані пересічні франки, ані духовенство. А без знання латини неможливе було читання не лише творів античних авторів, але й Святого Письма. Тому при великих

монастирях і центрах єпископств стали створювати школи, де передусім вивчали латину. Вчителями зазвичай були ченці з Англії та Ірландії.

За часів правління Каролінгів при дворі та деяких монастирях почали вести записи подій за роками. Вони називаються *аннали* (від лат. *annus* – «рік»). Це відіграло важливу роль у створенні писемної історії цієї держави.

1. Які перші «варварські королівства» виникли на території Західної Римської імперії?
2. Яких вождів варварських племен ви знаєте, що вам про них відомо?
3. Яке значення для франкської держави мало правління Хлодвіга?
4. Кого вважають найяскравішим діячем «остготського відродження»?
5. Який заклад був центром «каролінзького відродження»?
6. Як відбувся поділ імперії Карла Великого?

1. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте онлайн-вправу «Постаті. Варварські держави в Європі».

<https://forms.gle/GC7RtgbG75EGJMwN8>

2. Влаштуйте змагання: хто швидше й акуратніше відтворить підпис Піпіна Короткого? Переможець / переможниця отримає звання «найкращий / найкраща з писарів».

Робота в групах. Об'єднайтеся в три групи і, використовуючи матеріали підручника та інтернет-джерела, створіть презентації історичних здобутків Теодоріха (1 група), Хлодвіга (2 група), Карла Великого (3 група). Поміркуйте, хто з них, на вашу думку, дійсно був мудрим історичним діячем.

§4 НОВА ХВИЛЯ МІГРАЦІЙ У ЄВРОПІ

Подумайте! З хмаринки слів оберіть назви народів, які живуть на півночі Європи.

1. «Людина Півночі». До сьогодні нас приваблюють яскраві образи середньовічних мешканців півночі Європи – Скандинавського півострова.

На півночі Європи умови життя були дуже важкими. Скандинавія вирізняється суворим кліматом, у її ландшафті переважають скелясті гори й ліси. Землі, придатної для обробітку, мало, навіть в урожайні роки припасів на довгу зиму не вистачало. Скандинави використовували щедрий дар природи – море, яке й годувало, і відкривало швидкий шлях до інших країн. Предки нинішніх данців, шведів

і норвежців успішно плавали як у відкритому морі, так і вздовж своїх берегів зі звивистими затоками – фіордами.

Подробиці

Скандинави були також вправними суднобудівниками. Вони створили найдосконаліший на той час корабель – довгий і вузький дракар, здатний уміщувати 50–60 осіб. Корму й ніс робили однаково загостреної форми. Це давало змогу не розвертати судно, а просто переставляти весла й пливати у зворотному напрямку.

За тиждень дракар міг перетнути Північне море, а за місяць – досягти берегів Італії. Кораблям давали імена («Довгий змій», «Пожирач вітру») і ставилися до них як до свого житла. Скандинави не знали компаса, але вміли тримати правильний курс за сонцем, місяцем, зірками, польотом птахів, рухом косяків риби.

Розгляньте ілюстрації. Навіщо, на вашу думку, ніс корабля прикрашали зображенням дракона?

Корабель вікінгів.
Мініатюра. Початок
XII ст.

Голова дракона,
вирізьблена на носі
корабля. IX ст.

Подумайте!

Як скандинави могли тримати курс корабля, використовуючи природні явища?

Кам'янисті землі Швеції та Норвегії не могли прогодувати населення, що зростало. Дедалі більше чоловіків поривали зі звичним способом життя й ставали **вікінгами** – воїнами-мореплавцями, які відправлялися в завойовницькі й торгові походи.

У Західній Європі їх називали норманами – північними людьми, а на Русі – варягами. Період з **кінця VIII до середини XI ст.** в Північній Європі відомий під назвою «доба вікінгів». Пов'язані з ним події історики вважа-

Розгляньте ілюстрацію. Яких звірів зображено на шоломах у вікінгів?

Вікінги. Бляшки. VII ст.

ють відгомоном або останньою хвилею Великого переселення народів.

Пригадайте!

У яких книжках, фільмах, мультфільмах ви зустрічалися з вікінгами? Яке враження на вас справили ці «північні люди»? Що про них дізналися?

2. Походи вікінгів. У 793 р. вікінги напали на англійське узбережжя, де пограбували та спалили монастир. Відтоді Європа впродовж трьох століть страждала від їхніх постійних набігів. Здебільшого походи вікінгів відбувалися влітку. Флотилії з десят-

ків і сотень дракарів спустошували узбережжя, а потім під покровом ночі або туману входили в гирла річок і проникали в глиб країни. Висадившись на берег, вікінги грабували, іноді знищуючи все на своєму шляху, та швидко зникали зі своєю здобиччю в морі.

Вікінги не лише грабували та завойовували. Вони також займалися торгівлею та освоювали нові землі. Поступово вони прибрали до рук значну частину Ірландії та Англії і вже звідти здійснювали регулярні набіги на територію Німеччини, Франції, Італії та Іспанії. Норвежці відкрили та заселили острів Ісландія – «Країну льоду».

Ісландія приваблювала шукачів кращої долі з континенту. Завдяки її острівному положенню тут не було потреби в постійному потужному війську, тому склався унікальний феномен для середньовічної Європи – «ісландське народоправство». У країні не було короля або органів влади, територію було поділено на громади. Єдиними владними особами в Ісландії були го́ді, або законоохоронці, які головували на місцевих народних зборах. Вважається, що саме тут був скликаний перший в історії парламент під назвою «альтинг» – аж у 930 р.! Не менш рідкісним для середньовіччя було рівноправне становище жінок, які могли брати участь у народних зборах, подавати до суду та володіти майном.

Подобиці

Подумайте!

Чому рівноправне становище жінки в ісландському суспільстві можна вважати феноменом середньовіччя?

У X ст. ісландець Ейрік на прізвисько Рудий знайшов «Зелену землю» – Гренландію. Його син Лейв Щасливий близько **1000 р.** досяг узбережжя Північної Америки і назвав її Вінланд – «Країна винограду». Він на 500 років випередив Колумба, але з невідомих причин поселення вікінгів в Америці проіснували недовго.

Відкриття скандинавами Америки. *Мініатюра. XIII ст.*

Україна і світ

Вікінги ходили (кораблі ходять) не лише на Захід, а й на Схід. Річками Русі-України вони проторували знаменитий шлях «із варяг у греки».

Пригадайте!

Що ви знаєте про шлях «із варяг у греки» з курсу історії України?

З XI ст. нормани дедалі частіше наражаються на серйозну відсіч. Європейські правителі створюють добре озброєні армії, укріп-

люють міста, будують замки, що дає їм змогу охороняти свої землі. Завершенням славетної доби вікінгів стала перемога в 1066 р. норманів над англосаксами та завоювання ними Англії.

XIII ст. Ісландський письменник Сноррі Стурлусон про норвезьких вікінгів

«Кнут Могутній зібрався в похід. Він мав численне військо й величезні кораблі. Його особистий бойовий корабель, із визолоченою головою дракона на носі, уміщав шістдесят лав для гребців. У Хокона був інший корабель із сорока лавами для гребців і також із визолоченою головою дракона. Обидва кораблі мали вітрила в червону, синю і зелену смужки...

Бій ішов на носах кораблів, і лише ті, хто стояв там, могли рубатися мечами. Ті, хто був за ними в середній частині корабля, билися списами. Ті, хто стояв ще далі, метали дротики або каміння. А ті, хто стояв за щоглою, стріляли з луків...

Наступної весни вони спорудили кораблі й улітку відпливли до Гардариків [Русі-України]. Конунг Яріцлейв [Ярослав] добре прийняв Гаральда Суворого з його людьми. Гаральд став ватажком людей конунга, які охороняли країну. Гаральд залишався в Гардариках декілька зим і ходив у походи Східним шляхом. А потім з великою дружиною він вирушив у похід до Країни греків [Візантії]. У той час Країною греків правила імператриця Зоя. І коли Гаральд прибув до Міклагарда [Константинополя], він вступив до неї на службу».

Як можна схарактеризувати відносини між руськими князями, візантійськими імператорами та норманами?

3. Виникнення норманських держав. На завойованих землях Північної Англії нормани створили Денло – область данського права, де скандинавські переселенці жили за своїми звичаями. На початку X ст. під тиском норманів французький король віддав їм значну частину своїх володінь на півночі країни. Там виникло герцогство Нормандія. Його скандинавське населення перейшло в християнство, перейняло місцеві звичаї та мову. Згодом нащадки цих вікінгів – нормандці – відібрали у візантійців Південну Італію, а в арабів – острів Сицилію і заснували Сицилійське королівство.

На самому Скандинавському півострові в добу вікінгів також утворилися держави:

- кінець VIII – початок IX ст. – виникнення Данської держави;
- IX ст. – об'єднання Норвегії;
- XI ст. – об'єднання Швеції.

Подумайте! Чому скандинавські народи довго не сприймали християнство?

Роль лідера серед скандинавських країн належала Данії – країні, де населення було найчисленніше, земель, придатних для обробітку, – найбільше. Особливе значення мало те, що Данія володіла протоками, які з'єднували Атлантику, Північне та Балтійське моря. Це надавало їй важливих переваг у торгово-економічному й політичному житті Європи.

• Скориставшись посиланням або QR-кодом, ознайомтеся з додатковою інформацією про духовне життя скандинавів, а також з уривком із «Саги про Раґнара Лодброка та синів його». Висловіть власну думку щодо причин і наслідків походів вікінгів. Обміняйтеся думками з однокласниками / однокласницями.

<https://cutt.ly/uwhuKaJD>

4. Угорське королівство. Давня батьківщина кочівників-угорців (мадярів) була між Середнім Поволжям та Уралом. Звідти вони переселилися в причорноморські та приазовські степи, але залишили їх під тиском печенігів. У 896 р., подолавши величезну відстань, сім угорських племен перейшли Карпати й зупинилися в Середньому Подунав'ї. Просторі низовини між горами здавалися спеціально створеними для звиклих до степів мадярів. Так відбулася подія, яку угорські легенди назвали «здобуттям Батьківщини». На чолі союзу племен стояв вождь Арпад, родоначальник королівської династії Арпадів.

Несподівана поява нових сусідів стала справжнім лихом для Європи. Під час безперервних набігів рухлива та витривала мадярська кіннота спустошувала все на своєму шляху. У пошуках здобичі войовничі загони доходили до Іспанії, Франції та Ютландії. Лише в середині X ст. ціною великих зусиль німецькому імператору Оттону I вдалося розбити угорців. Трапився рідкісний в історії випадок: поразка перетворилася на благо для переможених, бо змусила їх остаточно осісти в Паннонії. Це дало угорцям можливість зберегтися як народ, не розсіятися на кшталт гунів, аварів і безлічі інших грізних завойовників.

Іштван I Святий об'єднав усі мадярські племена в єдину державу – Угорське королівство – в **1000 р.** Правитель сприяв

Розгляньте ілюстрацію. На що схожа корона, чому, на вашу думку, вона має саме такий вигляд?

Корона угорських королів

поширенню в країні католицизму й усіляко підтримував церкву, а до участі в управлінні державою активно залучав знать.

1. Що спонукало вікінгів до грабіжницьких набігів і на які країни вони нападали? Чим пояснювалися успіхи норманів?
2. Чи можна вважати норманів лише завойовниками? Думку обґрунтуйте.
3. Які держави нормани створили в Європі?
4. Що таке «ісландське народоправство»? У чому полягала його унікальність?
5. Як утворилося Угорське королівство?

1. Розгляньте карту «Нашестя VIII–X ст.» (с. 34). За допомогою легенди простежте за картою походи вікінгів та угорців. Які території вони пройшли, яких найпівнічніших і найпівденніших регіонів досягли?
2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, дайте відповіді на запитання з теми «Нова хвиля міграцій у Європі».

<https://cutt.ly/fw8Y7ieV>

Перегляньте відео «Вікінги: яким насправді був народ воїнів, що наганяли жах на всю Європу». Використовуючи матеріали підручника та інформацію з відео, виконайте творчий проєкт (мультимедійну презентацію або інфографіку) «Вікінги, нормани, варяги – північні люди».

<https://cutt.ly/iwfd8Jzk>

§5 СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ТА СЛОВ'ЯНСЬКІ ДЕРЖАВИ

Подумайте! Зі слів у хмаринці складіть логічні пари.

1. Відроджена імперія. Після розпаду єдиної Франкської держави в її східній частині виникло нове королівство, яке складалося з декількох фактично самостійних герцогств. У 919 р. їхні правителі обрали королем герцога Саксонії Генріха. Із цієї дати починається історія Німецького королівства. Об'єднавши німецькі племена, король приєднав до своїх володінь Лотарингію. Для захисту від ворогів Генріх I створив кінне лицарське військо й збудував численні фортеці. Король успішно відбив вторгнення норманів з півночі.

Справу Генріха I продовжив його син Оттон I – він завдав нищівної поразки угорцям, які з півдня здійснювали набіги на його країну. Після перемоги Оттон I став наймогутнішим королем Європи і прагнув відродити імперію Карла Великого.

На чолі сильного війська він вирушив до Італії і в **962 р.** отримав імператорську корону з рук Папи.

Подумайте! Чому Оттон I хотів стати імператором?

Народилася Німецька імперія. Її правителі вважали свою державу наступницею Римської імперії і згодом назвали її Священною Римською імперією. Ця держава проіснувала все середньовіччя. Крім власне Німеччини, вона включала Північну й частково Середню Італію, деякі слов'янські землі, частину Південної Франції, а з XI ст. – ще й Бургундію.

Розгляньте ілюстрацію. Чому скульптор зобразив імператора разом з його дружиною?

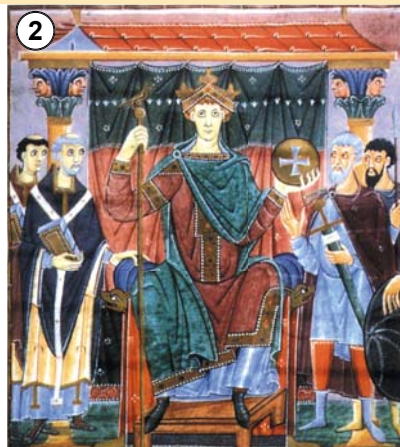

Оттон I та його дружина Едіт Англійська. Скульптура в соборі Магдебурга. 1250 р.

Розгляньте ілюстрації. Порівняйте корони Угорського королівства та Священної Римської імперії. Що в них спільного (1)? Які атрибути влади імператор тримає в руках (2)?

Корона Священної Римської імперії. X–XI ст.

Імператор Оттон III. Мініатюра. X ст.

Наприкінці X ст. в Німеччині відбулося короткочасне піднесення культури, відоме під назвою «оттонівське відродження». При дворі Оттона I діяла академія, де зібралися освічені люди. Тут розвивалася літературна діяльність, виготовляли рукописи.

Оттон II був одружений з візантійською принцесою Феофано, що сприяло посиленню культурних зв'язків з Візантією. Найбільший візантійський вплив відбився в розквіті книжкової справи та мініатюристики. Утворилися школи, які відвідували як хлопчики, так і дівчатка. Серед учителів особливо шанували вченого монаха Герберта Аврїлакського. Людина незнатного походження, він здобув чудову освіту, був філософом, математиком, музикантом, астрономом, який залишив багато наукових праць. Із часом він став учителем майбутнього імператора Оттона III, а згодом – Папою Римським Сильвестром II.

2. Державотворення у слов'ян. У середині I тис. уклад життя давніх слов'ян був подібний до германського: той самий племінний устрій, посилення влади вождя-князя, який спирався на військову дружину на протигагу народним зборам. Виникали союзи племен, а на їхній основі пізніше постали перші слов'янські держави.

Найдавнішою державою західних слов'ян було князівство Само – союз богемських (чеських) племен, які об'єдналися для опору аварам і франкам. Очолив союз напівлегендарний Само, обраний у 627 р. князем. Він правив 35 років. Одразу після смерті Само його держава розпалася.

У IX ст. утворилась уже міцніша Великоморавська держава, яка невдовзі перейшла під владу німців. На початку X ст. з частини Великоморавської держави виокремилосся Чеське князівство. Його правителями стали князі з роду Пржемысловичів. У X ст. вони вели майже нескінченні війни з Німеччиною та Польщею і врешті-решт потрапили в залежність від німецького імператора. У 1085 р. імператор Генріх IV надав чеському князю Вратіславу II королівський титул. Чехія вважалася частиною імперії і визнавала над собою владу німецьких імператорів. Але у своїй країні чеські королі діяли цілком самостійно, з їхньою думкою рахувалися інші європейські правителі. Чехія швидко перетворилася на економічно розвинену й одну з найбагатших країн Європи.

Замковий комплекс: фортеця Празький Град. Чехія. Сучасний вигляд

Україна і світ Щороку 24 травня в Україні святкують День слов'янської писемності й культури. Так ми вшановуємо святих рівноапостольних Кирила та Мефодія. У 863 р. до Моравії прибули грецькі вчителі – брати Кирило та Мефодій. Вони створили кириличну абетку, якою ми користуємося донині. Брати проповідували слов'янською мовою, у такий спосіб зробивши християнство зрозумілим простому люду.

У другій половині VII ст. слов'яни, що жили по нижній течії Дунаю, були завойовані кочівниками-болгарами. Тут виникла Болгарська держава. Поступово болгари перейшли до осілого землеробства та розчинилися серед завойованих ними слов'ян, однак назва збереглася.

Довгі роки Болгарія вела війни з Візантією, а в XI ст. прийняла від неї християнство. Найвидатнішим болгарським правителем був князь Симеон (893–927), який мріяв про візантійський трон. Війни Симеона виснажили країну та розорили населення, а вже на початку XI ст. ромеям удалося повністю підкорити Болгарію.

Ядром формування Польської держави було князівство племені полян. У X ст. його правитель Мешко I об'єднав під своєю владою землі в басейнах річок Одеру та Вісли.

Розгляньте ілюстрацію. Чому, на вашу думку, навколо голів Кирила та Мефодія зображено німби?

Кирило та Мефодій.
Мініатюра. XV ст.

Розгляньте ілюстрацію. Які обладунки захищали болгарських і ромейських воїнів?

Армія Симеона перемагає візантійців. Мініатюра з рукопису XII ст.

60-ті роки X ст. Ібрагім ібн Якуб. Про князя Мешка та його військо

«Що стосується країни Мешка, то вона найбільша із [слов'янських] країн. Славиться вона продовольством, м'ясом, медом і рибою. Збирає він податки, йдуть вони на платню його воїнам. Кожного місяця дає їм визначену кількість. Є у нього три тисячі воїнів у панцирах, [що поділені на] частини, а сотня їх коштує десяти сотень інших [воїнів]. Надає він воїнам одяг, коней, зброю та все, у чому є потреба. А якщо в когось із них народиться дитина, він [Мешко] наказує сплачувати йому кошти з часу народження дитини, незалежно від її статі».

Чому, на вашу думку, Мешко виплачував кошти своїм воїнам при народженні у них дитини?

Син і наступник Мешка – Болеслав I Хоробрий – завершив об'єднання польських земель. Справжній воїн, Болеслав неодноразово воював з Німеччиною і Руссю-Україною, помітно розширив межі своєї держави та змусив могутніх сусідів ставитися до Польщі з повагою.

У **1025 р.** утворилося Польське королівство зі столицею в Кракові. Влада була зосереджена в руках князя (з 1025 р. – короля), йому допомагали радники, яких обирали з дружинників. Пізніше представники саме цієї знаті обіймали найвищі посади в державі й при дворі. Усі чиновники утримувалися з державної скарбниці, згодом вони стали отримувати за службу земельні володіння, перетворюючись на феодалів. Переважну більшість населення складали вільні люди, об'єднані в територіальні громади. Вони сплачували податки та виконували певні роботи.

Після смерті Болеслава країна розпалася на окремі князівства й стала здобиччю загарбників.

1. Як Генріху I вдалося створити Німецьке королівство?
2. Чому Німецьку імперію назвали Священною Римською імперією?
3. У чому полягало «Оттонівське відродження»?
4. Як утворилося Чеське королівство?
5. Кого вважають найвидатнішим болгарським правителем?
6. Яку роль в історії польської держави відіграв Болеслав I Хоробрий?

1. *Вирахуйте, яка з держав і на скільки років утворилася раніше: Чеське королівство чи Священна Римська імперія.*
2. *Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте онлайн-вправу «Упізнай країну».*

<https://forms.gle/aGDNTjw2RsM7EPMV9>

Робота в групах. Об'єднайтесь у дві групи. Використовуючи матеріали § 3, 5 підручника та додаткові інтернет-джерела, визначте основні надбання «оттонівського відродження» (1 група) і «каролінзького відродження» (2 група). Обговоріть у загальному колі, які факти доводять, що середньовіччя стало відроджувати античні традиції.

§6 ХРИСТИЯНСЬКА ЦЕРКВА В V–XI СТ.

Подумайте!

Розгадайте ребус, у якому зашифровано ім'я римського імператора, який дозволив відкрито сповідувати християнство.

1. Всесвітні церковні собори. Основою, на якій за середньовіччя сформувалася європейська цивілізація, стало християнство. Для середньовічної людини церква та віра були невід'ємною частиною життя.

У слова «церква» є два значення. Перше – приміщення, де християни збираються, щоб разом помолитися. І друге – збори членів християнської громади. Поступово в таких громадах з'являлися люди, що відали певними справами, – **єпископи**. Єпископ очолював **єпархію** – церковно-адміністративну одиницю. На зборах (церковною мовою – **соборах**) священники обговорювали найважливіші питання.

Період IV – першої половини XI ст. називають «добою Всесвітніх соборів», коли представники церкви з усього християнського світу збиралися для обговорення та розв'язання питань віри, організації, управління. Всесвітні собори були вищою церковною владою.

Найголовнішим вважався римський єпископ, адже саме в Римі першим єпископом став один з найближчих учнів Ісуса Христа – апостол Петро. Його наступники вважали себе його спадкоємцями та стали називатися Папами Римськими. Вони наполягали на своєму верховенстві над світською владою – королями та імператорами.

Дізнайтесь!

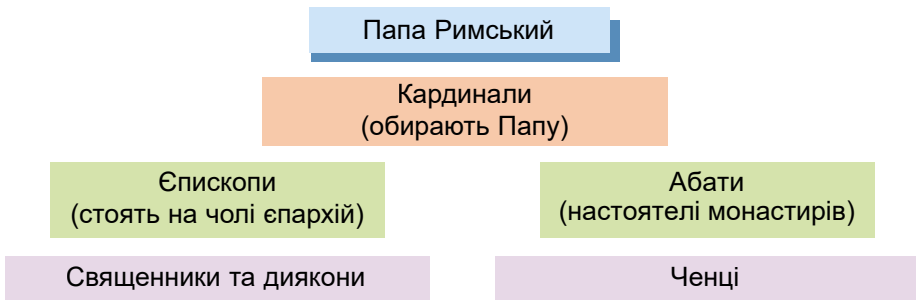
Як називається територія в Римі, де живе та працює Папа Римський?

Благословіння
від Папи Римського.
Мініатюра. XIV ст.

2. Ієрархія небесна й земна. Єпископ з Північної Африки, Аврелій Августин, проголосив церкву єдиним посередником між Богом і людьми. Вона мусила бути організацією із суворою дисципліною та чіткою ієрархією – системою підпорядкованих посад. Це була земна, видима, ієрархія. У християнському вченні існувала також і невидима небесна ієрархія ангелів.

Церковна ієрархія

Після поділу Римської імперії на Західну та Східну Папа Римський очолив християнську церкву на Заході. На Сході головна роль належала Патріарху Константинопольському, або, як його називали, Вселенському патріарху. Вони постійно суперничали між собою за вплив на християн, однак діяти їм доводилося в різних умовах. Східна церква була частиною міцної держави, спиралася на неї і підкорялася владі імператора. Західна – прагнула піднятися над світською владою і підпорядкувати її собі.

Подумайте!

Чому князь київський Володимир обрав для хрещення своєї держави саме східну, або візантійську, церкву?

3. Великий розкол 1054 р. Відносини між західною та східною церквою дедалі загострювалися. Виникли розбіжності в тлумаченні християнського вчення, обрядів, церковного устрою. У 1054 р. відбувся Великий розкол християнської церкви, який називають схизмою. Посланці Папи Римського Лева IX в Константинополі вимагали визнати владу Папи найвищою, але нічого не добилися. Тоді вони зайшли в храм Святої Софії та поклали на вівтар грамоту зі словами прокляття на адресу Патріар-

ха. Той у відповідь прокляв папських посланців. Відтоді західна церква стала називатися католицькою («всесвітньою»), а східна – православною («істинною»). У католицизмі склався єдиний центр – папський престол у Ватикані. Тимчасом як у православ'ї існує кілька патріархів та автономних церков. Також католики ширше сповідують культ Богородиці – Діви Марії. Учення західної церкви більш гнучке, східні ж християни суворо дотримуються першооснов і вірять у сходження Духа Святого лише від Бога-Отця. Католицькі обряди суттєво відрізняються від православних – богослужіння ведеться переважно латиною під супровід органної музики, також різняться хресне знамення та структура церков. Головна відмінність католицьких храмів від православних полягає в наявності в них численних скульптур.

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтеся з додаткових джерел, які матеріали використовують майстри – різьбярі по кістці.

Папа Григорій I Великий.
Різьблення по кістці. X ст.

Папа Римський Лев IX.
Мініатюра з рукопису XI ст.

4. Християнська церква й ранньосередньовічні держави. З появою перших варварських королівств та слов'янських держав почалося й навернення в християнство їхнього населення. У IV–X ст. християнство стало релігією франків, лангобардів, англів, саксів, скандинавських народів, угорців, поляків та інших слов'ян. Церква стала надійним союзником правителів у затвердженні їхньої влади, але потрапила від них у залежність. Церква мала величезний вплив і багатства, володіла землями та маєтками, від яких отримувала найбільші прибутки. Карл Великий узаконив церковну десятину – податок на утримання церкви. Її сплачували всі парафіяни у вигляді десятої частки врожаю. Франкські, а зго-

дом і германські імператори на власний розсуд призначали пап. Вельможі обирали єпископів і священників з-поміж своїх родичів, оскільки ці посади приносили величезні прибутки.

На світанку середньовіччя освіта занепадала, але справжніми сховищами знань залишались ірландські монастирі. З їхніх стін виходили добровольці-місіонери, які проповідували нову віру в найвіддаленіших куточках Європи. Місіонерством активно займався і римська церква, особливо за Папи Григорія I Великого. Енергійний організатор і видатний політик, він дуже багато зробив для посилення та збагачення церкви. Григорій I вважав папство головною силою, яка покликана об'єднати християнський світ.

Християнське духовенство поділялося на біле й чорне.

Духовенство

Біле духовенство (клір)	Чорне духовенство
Священники та диякони	Ченці (монахи й монахині – від грец. «одинак»)
Відправляли службу серед людей	Жили усамітнено в монастирях. Носили винятково чорний одяг. Відмовлялися від особистого багатства й шлюбу
Мали окремі парафії з жителів кількох сіл або місцевих кварталів	
Здійснювали церковні таїнства: хрещення, причастя, сповідь тощо	

Пригадайте!

Кого з перших православних монахів ви знаєте? У яких монастирях вони жили?

Виготовлення рукопису.
Мініатюра. XIII ст.

У вільний від божественних служб час монахи працювали – орали, сіяли, доглядали худобу. Чернецтво відіграло важливу роль у господарському житті середньовіччя. Нові типи упряжі, удосконалені млини та плуги – усе це спочатку з'явилося в монастирях, а вже потім у світських господарствах. За винятком коротких хвилин відпочинку, монахи мусили зберігати мовчання. Коли ж виникала потреба, вони спілкувалися за допомогою спеціальних знаків – своєрідною «німою мовою». Один з тогочасних свідків повідомляє: «Вона [мова] досягла такого рівня, що здавалось, нібито монахи втратили здібність до звичайної мови. Їм вистачало знаків для висловлювання всього, що потрібно». Наприклад, щоб попросити хліба, «робили коло із вказівного та

великого пальців обох рук, тому що хліб має круглу форму». Для зображення поняття «поганий» підносили «розсунуті пальці до обличчя так, щоб нігті нагадували кігті хижого птаха».

Подумайте!

Чому монахи мали майже весь час проводити в мовчанні?

*Розгляньте ілюстрацію.
Чому, на вашу думку, монастир
побудували саме біля скель?*

Монастир Святого Маврикія.
Швейцарія. Сучасний вигляд

Україна і світ

Деякі християни, щоб відчутти себе ближче до Бога, йшли в пустельні місця і жили там усамітнено. Потім вони стали об'єднуватися, так виникли перші монастирі. У різних куточках Європи збереглися чудові споруди середньовічних храмів і монастирів. Окреме визначне місце серед них посідають православні монастирі України. Саме в середньовіччя йдуть корені Києво-Печерської лаври (так називали великий чоловічий монастир). Статус лавр в Україні також мають Почаївська (Тернопільська область) та Святогірська (Донецька область). 🇺🇦

1. Чому період IV – першої половини XI ст. називають «добом Всесвітніх соборів»?
2. Хто такі єпископи та чому найголовнішим з них вважався Папа Римський?
3. Що таке ієрархія земна та ієрархія небесна?
4. Як відбувся Великий розкол 1054 р.?
5. Яке місце церква посідала в ранньосередньовічних державах?

1. З курсу історії України пригадайте, коли відбулося хрещення Русі-України. Вирахуйте, скільки років православна церква існує на теренах нашої держави.
2. Порівняйте діяльність білого й чорного духовенства. Що в них спільного, чим вони різняться?
3. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте вправу «Християнська церква в середньовіччі».

<https://cutt.ly/nw8Y35GL>

Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео «Організація християнської церкви в середньовіччі». Використовуючи прийом «Акваріум», обговоріть питання: чому в епоху середньовіччя людина не уявляла свого життя поза церквою?

<https://cutt.ly/5wga7c8e>

УЗАГАЛЬНЕННЯ І ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ ДО РОЗДІЛУ 1 «НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ»

1. Дослідіть! 1) На с. 189 оберіть дати для запам'ятовування з вивчених тем (вступ, розділ 1); 2) пригадайте дати, опановані на уроках історії України, що стосуються приблизно того самого періоду; 3) у зошиті продовжте укладання синхронізованої хронологічної таблиці за поданим зразком:

Світ у добу середньовіччя

Світ	Україна
IV–VII ст. – Велике переселення народів	860 р. – перший воєнний похід русів на Константинополь
VIII – середина XI ст. – походи вікінгів	друга половина IX ст. – поява русів на Середньому Подніпров'ї
...	...

2. Робота в групах. Проектне завдання. Об'єднайтесь у дві групи й створіть лепбук, у якому буде відображено основні особливості розвитку країн Європи доби середньовіччя. Нагадуємо, що лепбук – це «книжка-складанка», усередині якої можна розмістити різноманітні матеріали з обраних тем.

- Скориставшись посиланням або QR-кодом, ознайомтеся з пам'яткою «Як створити лепбук». Презентуйте результат проектної роботи класу. Поясніть, чому зробили саме такий лепбук, яку інформацію з нього можна отримати, та поділіться своїми враженнями від роботи.

<https://cutt.ly/JwhuH5G6>

3. Віртуальна екскурсія. Уявіть, що ви плануєте подорож до однієї з держав середньовічної Європи (за вибором). Розкажіть, до якої саме країни ви хотіли б помандрувати, та поясніть свій вибір. За допомогою матеріалів підручника та додаткових ресурсів підготуйте інформацію про ті об'єкти, які ви хотіли б відвідати в цій країні, та тих історичних постатей, з якими хотіли б познайомитися.

4. Творча студія. Складіть і запишіть у зошит сенкан на тему «Середньовіччя». **Зверніть увагу:** сенкан – це вірш, що складається з п'яти рядків і має таку будову:

1. *Перший рядок* – тема (один іменник). 2. *Другий рядок* – опис теми (два прикметники). 3. *Третій рядок* називає дію, пов'язану з темою (три дієслова). 4. *Четвертий рядок* висловлює ставлення до теми, почуття (фраза переважно з чотирьох слів). 5. *П'ятий рядок* – висновок (один іменник – синонім до слова, що визначає тему в першому рядку).

5. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте контрольні онлайн-тести до розділу 1.

<https://forms.gle/fDX1LaHcgDWrmX2X6>

Розділ 2
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
ЗА МЕЖАМИ
ЄВРОПИ

§7 АРАБИ ТА НАРОДЖЕННЯ ІСЛАМСЬКОГО СВІТУ

Подумайте! У хмаринці слів знайдіть назви трьох світових релігій.

1. Стародавня Аравія. Тимчасом як після загибелі Римської імперії Європа потерпала від глибоких потрясінь, не менш важливі зміни відбувалися і на Сході. Тут, в Аравії, яку населяли араби, за декілька десятиліть утворилася єдина міцна держава.

У центрі Аравійського півострова розкинулася величезна пустеля. Люди жили переважно на її околицях, а також на узбережжі. На більшій частині кам'янистої Аравії в пошуках пасовищ кочували бедуїни (степовики) зі стадами верблюдів, овець і коней. Найрозвиненішими були дві області – Ємен у південно-західній частині півострова і Гіджаз на заході. Крізь ці землі проходили важливі торговельні шляхи з Індії до Візантії, що сприяло зростанню міст і піднесенню купецтва.

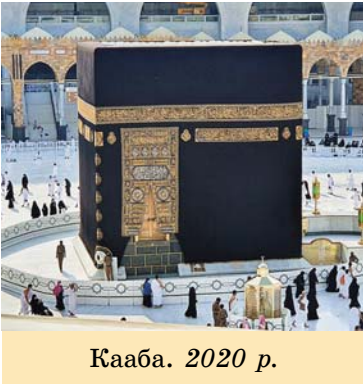
Араби довго залишалися язичниками. Перехід їх до єдиної релігії – ісламу – пов'язаний з іменем Мухаммада.

*Розгляньте ілюстрацію.
Які деталі
мініатюри засвідчують,
що це святкова трапеза?*

Святкова трапеза мусульман.
Мініатюра. XIV ст.

Кааба. 2020 р.

2. Виникнення ісламу. Мухаммад народився близько 570 р. у священному для арабів місті Мекка, де перебувала їхня найшанованіша святиня – *Кааба* (з араб. – «куб»).

Мухаммад був людиною справедливою та добропорядною, усі ставилися до нього з повагою. Щороку він усамітнювався в гірських печерах неподалік Мекки, постився і поринав у благочестиві роздуми. Якимось там йому було видіння архангела Джебраїла (біблійного Гавриїла), який змусив Мухаммада повторювати заповіді Бога (Аллаха) зі священної книги. Так Мухаммад почав проповідувати нову релігію – іслам. Він закликав відмовитися від багатобожжя і визнати єдиного Бога, покаятися в гріхах і вести праведне життя.

Дізнайтесь!

Кому, згідно з релігійними віруваннями, Бог відкрив десять заповідей, які стали Законом Божим для юдеїв і християн? Про це написано у Старому Заповіті.

Першими підтримали Мухаммада його дружина Хадіджа та найближчі друзі, які увірували: «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммад – пророк (посланець) його». Проте загалом населення Мекки поставилося до проповідей вороже. Несподівано його слова справили велике враження на жителів міста Ясріб. Вони почули Мухаммада, прийшовши до Мекки на ярмарок, і принесли додому вістку про пророка.

Ісламська святиня Кааба. Мініатюра. XIII ст.

Рятуючись від фізичної розправи, Мухаммад з невеликою групою однодумців утік з Мекки до Ясріба. Ця подія отримала назву «хіджра» (переселення), а рік, коли вона відбулась, – **622-й** – поклав початок мусульманському літочисленню. Населення Ясріба поставилося до ісламу прихильно. Авторитет Мухаммада був тут такий високий, що місту навіть дали нове ім'я – Медина (місто пророка). У Медині Мухаммад відкрив перший мусульманський храм – мечеть (від араб. *масджид* – «місце поклоніння»), визначив порядок богослужіння.

Мухаммад проповідує Коран.
Мініатюра з рукопису XIV ст.

Сторінка з Корану.
XIV ст.

Дізнайтесь!

Хрест – символ християнства.
А що є символом ісламу?

Тих, хто прийняв іслам, стали називати мусульманами – відданими Богові. Звід істин, які у своїх видіннях отримав від Аллаха й проповідував Мухаммад, було пізніше записано в Корані (від араб. *ал-куран* – «читання голосно напам'ять»).

Мухаммад став правителем Медини. Він почав війну з Меккою і згодом захопив її. Мусульмани знищили зображення старих богів і перетворили Каабу на свою головну святиню. Поступово навколо Мухаммада об'єдналася вся Аравія.

Святова процесія
на честь Рамадану.
Мініатюра. XIII ст.

Кааба – будівля із сірого каменю у формі куба. Ззовні вона покрита чорною парчею, на якій вишито рядки з Корану. Має скромне внутрішнє оздоблення: заможена мармуровими плитами підлога і ніяких меблів. У східному куті стоїть священний чорний камінь у срібній оправі. Вважається, що через цей камінь можна побачити рай. І кожний, кому вдасться це зробити, має потрапити туди після смерті.

Коли вирішили очистити Каабу, це робили всі мекканці. Але, коли знадобилося повернути до її стін священний чорний камінь, виникло непорозуміння. Кожен старійшина прагнув бути удостоєним честі покласти його на старе місце. Зрештою вирішили обрати суддю і підкоритися його волі. Цим суддею став Мухаммад, якого за чесність і мудрість співвітчизники називали людиною, «гідною повної довіри». Пророк розстелив на землі білу тканину, а в її центр поклав чорний камінь. Він наказав старійшинам узятися за кінці тканини та віднести камінь до стіни Кааби. Потім Мухаммад установив камінь на старе місце. Так мудро й мирно він усе владнав.

Розгляньте ілюстрацію. Які почуття відображено на обличчях Мухаммада та старійшин? Чому художник саме так зобразив цих людей?

Мухаммад і чорний камінь. Мініатюра з рукопису. XIV ст.

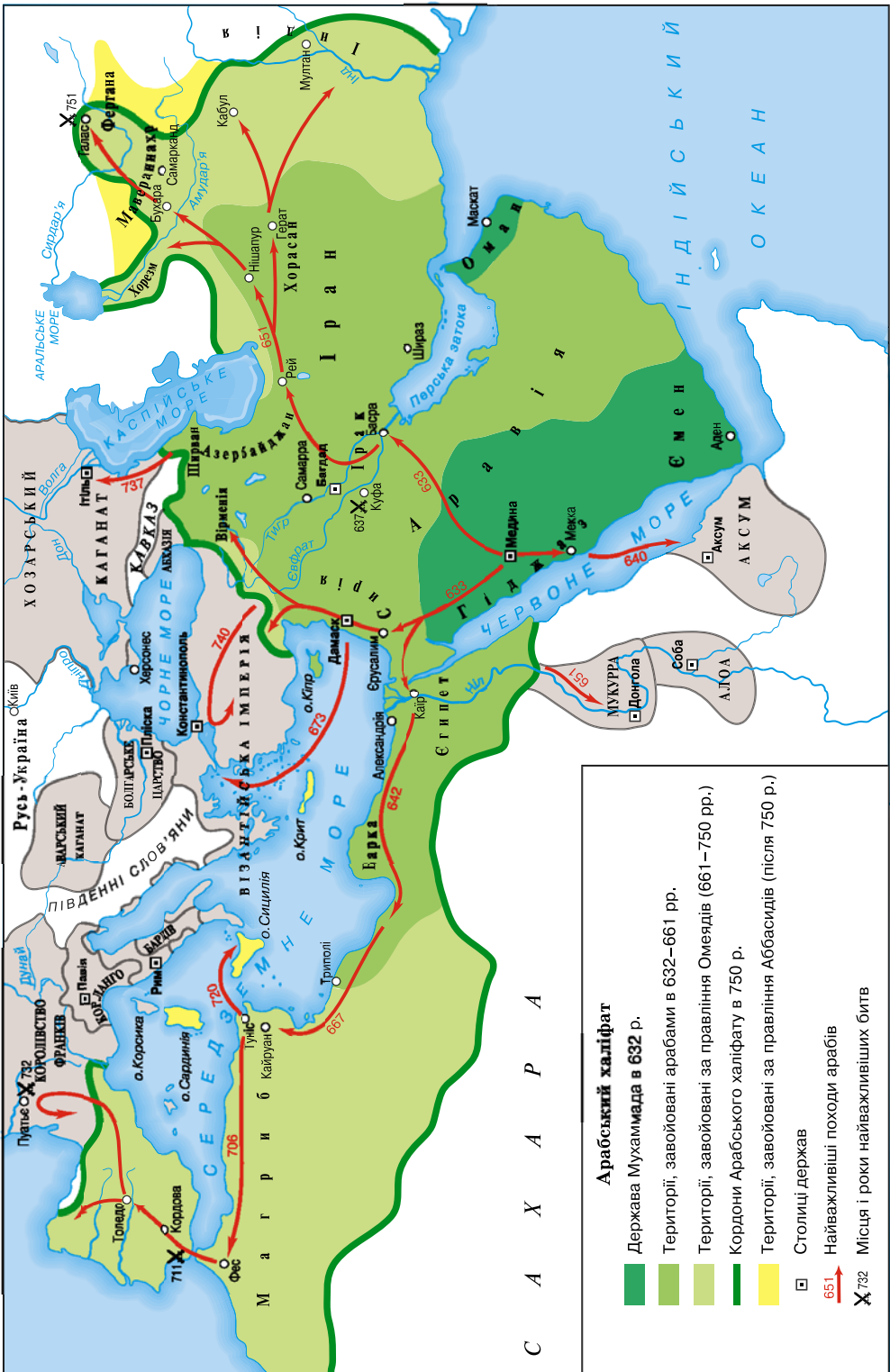
3. Арабські завоювання та халіфати. Мухаммад не залишив спадкоємця. Знать обрала з його найближчих сподвижників нового правителя – халіфа (заступника пророка), який зосередив у своїх руках усю духовну, світську та військову владу. Мусульманська держава стала називатися **халіфатом**. Халіфат було поділено на області, на чолі яких стояли еміри. Вони збирали податки та вели війни. З IX ст. правителі-еміри стали передавати владу в спадок.

Халіфи вели постійну боротьбу за владу. Тривалий час – з 661 по 750 р. – владу утримувала династія **Омеядів**, зробивши своєю столицею місто *Дамаск*.

Перше століття існування халіфату стало добою **експансії** – розширення власної території за рахунок загарбань та поширення впливу на інші країни.

Арабські халіфи вміло скористалися з того, що дві великі сусідні країни – Візантія та Іран – повсякчас виснажували одна одну нескінченними війнами. На їхні території ринула на своїх швидконогих скакунах легка кіннота халіфа Омара.

Невдовзі араби завоювали Сирію, Месопотамію, Палестину, Єгипет, Північну Африку й відчували себе там справжніми господарями. За легендою, Омар знищив залишки рукописів зі знаменитої *Александрійської бібліотеки*. Він сказав: «Усе, що у древніх книгах відповідає Корану, є в Корані, а те, що не відповідає, – непридатне для мусульман».

Подумайте!

Як ви оцінюєте висловлювання Омара щодо Александрійської бібліотеки?

Халіфат постійно розширювався за рахунок нових завоювань. Згодом під владою арабів опинилися частини Вірменії, Азербайджану та Грузії, а також Середня Азія і долина Інду. У 711 р. арабський полководець *Тарік Ібн З'яд* подолав протоку, яку за його іменем назвали Гібралтар (від араб. *Гібр Аль-Тарік* – «скеля Таріка»), і підкорив більшу частину

вестготських володінь в Іспанії. Окрилені успіхом араби перейшли Піренеї та просувалися землями Франкської держави. Їх зупинив франкський майордом Карл Мартелл, який у 732 р. в битві при Пуат'є вцент розбив військо мусульман.

Розгляньте ілюстрацію. Де розташовано військо Мухаммада – ліворуч чи праворуч? За якими ознаками це визначили?

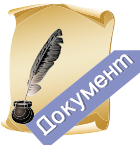
وَأَنَّكَ مَا تَنْزِلُ إِلَّا قَوْلًا بَدِيًّا شَاقِدًا وَوَلَدًا رَسُوْلًا مِّنْ أَمْنَانِ
الَّذِي نَزَّلَ رَسُوْلًا حَضِيْمًا كَقَاتِنَةٍ كَأَيِّ شَيْءٍ

Військо Мухаммада протистоїть візантійському. Мініатюра. XIII ст.

Пригадайте!

Яке прізвисько мав майордом Карл Мартелл?

У середині VIII ст. халіфат володів землями в Азії, Африці та Європі. Поступово завойовники-араби перейняли розвиненішу культуру підкорених народів. У халіфаті розквітла торгівля, зросли міста, а вулиці прикрасили чудові палаці й мечеті. У завойованих країнах мусульмани боролися з язичниками. До релігій, які визнавали єдиного Бога, – християнства та юдаїзму, вони ставилися терпимо. Християни та юдеї обов'язково платили податки, але їх не змушували приймати іслам.

VIII ст. Арабський автор Абу-Юсуф про мудрість халіфа Омара

Омару відчинили ворота міста, і він увійшов і сів у дворі церкви Воскресіння. Коли настав час молитися, він сказав патріарху Софронію: «Я хочу помолитися». Той відповів: «Повелителю вірян, помолися на тому місці, де перебуваєш». Омар відповів: «Тут я не молитимуся». Тоді патріарх привів його до церкви Костянтина і поклав йому циновку всередині церкви. Омар сказав: «Ні, й тут я не молитимуся». І вийшов Омар на сходи, і помолився один на сходах. І потім сказав Софронію: «О патріарху, ти знаєш, чому я не помолився всередині цієї

церкви?». Той відповів: «Не знаю, о повелителю вірян!». Тоді Омар сказав: «Якби я помолився всередині цієї церкви, то ця церква пропала б для тебе, пішла б із твоїх рук, і мусульмани після мене відібрали б її в тебе, кажучи при цьому: “Тут помолився Омар”».

1. Як Абу-Юсуф пояснює, чому халіф Омар відмовився молитися у християнському храмі? 2. Яке враження мав справити вчинок халіфа на християн?

У 750 р. владу в халіфаті захопила династія Аббасидів (нащадки Аббаса з Дамаска, дядька Мухаммада). Вони перенесли столицю до іракського міста Багдад.

У цей час країна досягла вершини економічного розквіту. Застосування іригаційних систем забезпечувало успіхи землеробства, високі врожаї рису та бавовни.

Пригадайте!

Пригадайте з історії стародавнього світу, що таке іригаційне землеробство.

Араби розводили цінні породи коней та овець. Здобули велику популярність виробу ремісників – тканини, славнозвісна дамаська сталь, зброя, скляні та ювелірні вироби, парфуми. Двір халіфа потопав у розкошах. Купецтво вело широку й жваву торгівлю.

Україна і світ

Арабські мандрівники побували й на землях Русі-України. Письменники, географи та історики залишили нам безцінні розповіді про давніх слов'ян, варягів на теренах України, про міста, торгівлю та воєнні походи русів. Знаходимо й розповідь про хрещення Русі-України. Цими знаннями ми завдячуємо таким арабським авторам, як аль-Масуді, Ібн Фадлан та інші. ■

Проте Аббасиди вже не могли тримати під контролем усе, що відбувалося у велетенській державі. Еміри поводитися як повноправні господарі підпорядкованих їм земель. Від халіфату одна за одною почали відокремлюватися великі території – Іспанія, Марокко, Закавказзя, Середня Азія, Вірменія, Єгипет. Невдовзі

Розгляньте ілюстрацію. Чому, на вашу думку, воїн на верблюді, а не на коні?

Арабський воїн на верблюді.
Рукопис XIII ст.

пошуках пасовищ для худоби, яка була запорукою їхнього виживання. Життя в умовах степової та лісостепової зони було вкрай складним. Люди залежали від наявності землі й води, переживали різкі перепади температур, природні кордони були відсутні. Давалася взнаки й віддаленість від морів та океанів, які в той час були шляхами сполучень між різними народами. Тому степовики-скотарі довго не створювали власних держав.

Житла кочовиків, юрти, легко розбиралися, хатне начиння виготовлялося з матеріалів, що не б'ються. Та й взагалі люди були невибагливими, легко пристосовувалися до навколишньої природи та долали величезні відстані. Водночас кочові племена спромоглися досягти небувалого рівня обробки заліза та виготовлення зброї. Володіння безліччю коней давало перевагу у військовій справі.

Подумайте!

Чому кочовим племенам удалося саме обробка металів і виготовлення зброї? Яка в цьому була потреба?

Традиційною релігією кочовиків було **тенгріанство**. Це культ, пов'язаний із шануванням бога Неба – Тенгрі. «Блакитне небо», або «Велике небо», було верховним божеством, яке здатне подарувати життя, добру вдачу, перемоги. Саме Небо, за уявленнями кочовиків, керувало світом, всіма людьми й народами. Культ Неба-батька був тісно пов'язаний з культом Землі-матері. Правителі кочових народів (кагани) вважалися синами Неба, їхня влада була священною.

Символ тенгріанства. Стилiзоване зображення купола юрти – традиційного житла кочовиків

Подробиці

Пригадайте!

Які боги були у слов'ян-язичників? Чи мали вони щось спільне з тенгріанством?

Боротьба кочовиків з осілими сусідами-землеробами за плідючі землі почалася в глибоку давнину. За Великого переселення народів монгольські та тюркські племена, очолювані гунами, протарували шлях до Західної Європи. Найбільшою державою середньовічної Азії був **Тюркський каганат** (так історики називають кочову імперію), який у VI ст. володів величезною територією від Китаю до Криму та контролював Великий шовковий шлях.

*Розгляньте ілюстрацію.
Опишіть вбрання та житла кочовиків.*

*В юрті тюркського кагана.
Кам'яний барельєф VI ст.*

2. Хозарський каганат. Величезний Тюркський каганат виявився хитким утворенням, тож досить швидко розділювався на Західний і Східний. Основну частину тюркського війська на заході складало плем'я хозар – кочовий народ тюркського походження. Так вони вперше постали на історичній арені. Хозарський каганат виник на місці колишніх володінь тюрків на Кавказі. Від тюрків хозари запозичили й суспільно-політичний устрій. Спочатку це була типова кочова держава, яку очолював каган. Влада кагана вважалася даною самим Богом-Небом. На різних землях здійснювали владу намісники та родова знать. Хозари підкорили величезні території від Дністра до Аральського моря, південноукраїнські степи, частину слов'янських земель, майже весь Крим.

Хозарська монета. IX ст.

У Хозарії, яка розташовувалася на перехресті торгових шляхів, розвивалося сільське господарство, ремесла й торгівля. Важким ударом для хозар стала війна з арабами.

Однак добробут цієї держави тримався на завоюванні цілих країн і народів, які змушені були платити данину, а також на зборах від торгівлі між Заходом і Сходом. Хозари вже не були кочовиками, вони увібрали в себе досягнення цивілізацій Заходу та Сходу. Дозволялося вільно сповідувати будь-яку релігію, а в IX ст. верхівка хозарської знаті прийняла юдаїзм.

Україна і світ З кінця IX ст. у хозар з'явився новий могутній супротивник – молода Київська держава. Князь Олег захопив численні слов'янські провінції каганату. Билини розповідають нам про боротьбу Іллі Муромця та Добрині Микитича з велетнем, у якому було уособлено Хозарський каганат. З літописів ми дізнаємося, як у 965 р. великий князь київський Святослав розбив хозар і стер з лица землі їхню столицю – місто Ітіль.

Розгляньте ілюстрацію.

Яку зброю використовують воїни в цій битві?

*Похід Святослава на хозар.
Мініатюра з літопису XV ст.*

Хозарія втратила величезні території та стала слабкою державою, яку невдовзі остаточно знищили половці.

3. Монгольська імперія. З давніх-давен у степах Центральної Азії кочували численні племена, що займалися скотарством, розводили коней, биків та овець. За назвою наймогутнішого з племен усі їх називали монголами. Племена постійно ворогували між собою, поки один з ханів – Темучин – не розгромив суперників. Курултай (з'їзд монгольської знаті) у **1206 р.** визнав Темучина верховним правителем Монголії і затвердив за ним

титул *Чингісхана* (Великого хана). Від цього моменту починає свій відлік **Монгольська імперія** – найбільша завойована територія у світовій історії.

Чингісхан видав звід законів – Велику Ясу, за якою реформував армію, поділивши її на тисячі, сотні й десятки, створив окремі підрозділи з найкращих воїнів. Принцип поділу армії поширився й на весь народ. Усе це сприяло досягненню основної мети – новим завоюванням.

Першим Чингісхану підкорився Північний Китай. спустошивши квітучі міста Середньої Азії, монголи швидко загарбали Іран і Закавказзя. Їхні вторгнення супроводжувалися небаченими руйнуваннями та вбивствами.

Нащадки Великого хана продовжили завоювання. Підкоривши Східну Європу, монголи змогли захопити Багдад – столицю Арабського халіфату, однак зупинилися перед кам'яними фортецями Західної Європи. Монгольська імперія була занадто великою, щоб нею можна було керувати з єдиного центру. Перед смертю Темучин розділив імперію між своїми синами на чотири частини. Кожна частина називалася «улус», один з них отримав назву «Золота Орда». Згодом вони стали самостійними ханствами, а монголи змішалися з місцевим населенням.

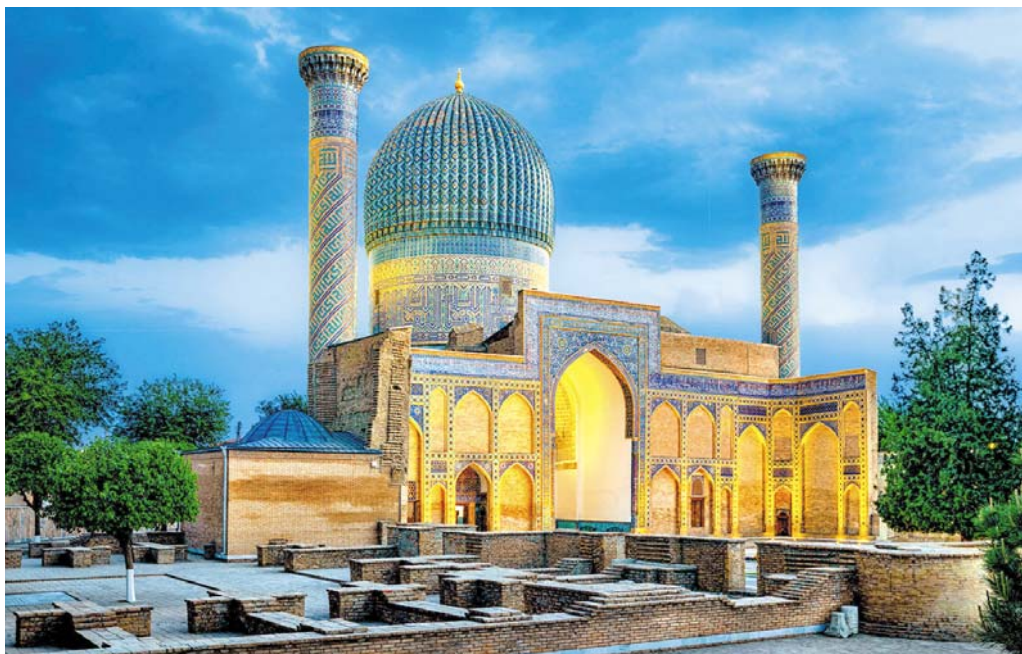

Чингісхан зі своїми нащадками.
Мініатюра. XIV ст.

Монгольські вершники.
Мініатюра. XIV ст.

У кінці XIV ст. здавалося, що імперія Чингісхана почала відроджуватися. Виходець зі знатного, але небагатого монгольського роду Тимур (його ще називали Тамерлан – «кульгавий») створив величезне військо й розпочав завойовницькі походи. Він підкорив усю Середню Азію, Іран, Закавказзя, Сирію, дійшов до Індії та Туреччини. Столицею імперії Тимура було місто Самарканд. Попри горе й смерті, що залишав за собою Тамерлан, його вважають одним з найвидатніших полководців у історії.

Мавзолей Тимура в Самарканді. Сучасний вигляд

Дізнайтесь! У якій сучасній країні розташоване місто Самарканд?

1. Чим відрізнялось життя осілих народів і кочовиків-степовиків у добу середньовіччя?
2. Які території входили до Хозарського каганату? Яку релігію сповідувала хозарська знать?
3. Які відносини були між Хозарським каганатом і його сусідами?
4. Як була організована монгольська армія та влада в державі Чингісхана?
5. Що вам відомо про Тамерлана?

1. В інтернет-мережі знайдіть карту Монгольської імперії за часів Чингісхана. Які території підкорили монголи? Чому цю державу вважають найбільшою світовою імперією?
2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте онлайн-вправу «Етнічна мозаїка Великого Степу».

<https://forms.gle/gAaA9DuLAVFMt1NA8>

Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео «Як Чингісхан став найвидатнішим полководцем». Обговоріть у парах: як Темучину вдалося стати Чингісханом – Великим ханом усіх монгольських племен – та створити величезну імперію?

<https://cutt.ly/zwwBdS98>

§9 КИТАЙ ТА ЯПОНІЯ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте!

Розгадавши ребус, скажіть, як називається особливе уявлення людей про світ, що базується на віруваннях і системі духовних та моральних цінностей, які скеровують поведінку людей.

1. Держава та суспільство в середньовічному Китаї. З давніх-давен китайський імператор вважався посередником між Небом (верховним божеством) та Землею. Тому він мав титул Сина Неба, а його країну називали **Піднебесною імперією**. Вступ Китаю в добу середньовіччя ознаменувався розпадом єдиної імперії на декілька держав, що ворогували між собою і стали легкою здобиччю для сусідів-кочовиків. Лише наприкінці VI ст. країну вдалося знов об'єднати.

Коли *династія Тан* (618–907) зійшла на імператорський трон, у спадок нові правителі отримали господарчу розруху. Аби виправити ситуацію, імператори роздали в користування біднякам занедбані землі. Наполегливою працею селяни поступово перетворили пустирі на родючі ниви й різко збільшили врожаї. Відповідно прибутки до державної скарбниці теж зросли.

Успішно розвивалася морська й караванна торгівля. Важливу роль відігравав Великий шовковий шлях, який з'єднував Китай з країнами Середньої Азії та Середземномор'я.

Дізнайтесь! Дізнайтесь, через які країни пролягав Великий шовковий шлях.

Україна і світ Одна з гілок Великого шовкового шляху проходила через Кримський півострів, зокрема через Судак і Кафу (сучасну Феодосію). У Судаку закінчувалася караванна стежка з Китаю та Індії, і подальший шлях до Передньої Азії та Середземномор'я пролягав морем. ■

1
Імператорський вихід.
XIV ст.

Розгляньте ілюстрації. Пригадайте, який народ називав свої кораблі на честь дракона (2)?

2
Імператорська печатка
із зображенням
дракона. XIV ст.

Для утвердження свого головування на Великому шовковому шляху танські імператори проводили активну зовнішню політику. Китай підкорив значні території та розширив свої кордони від Тихого океану до Аральського моря і від пустелі Гобі до берегів Гангу. Але спроби китайських військ просунутися в Середню Азію зупинили війська Арабського халіфату.

Танський Китай став провідною країною Східної Азії. Очолював державу імператор з необмеженою владою. Численні чиновники залежно від освіти й професійної майстерності поділялися на окремі групи – *ранги*. Щоб обійняти посаду, вони повинні були скласти спеціальні іспити.

Подумайте!

Що, на вашу думку, мали знати та вміти китайські чиновники, щоб успішно скласти іспити?

У танському Китаї швидко поширився і перетворився на одну з основних релігій **буддизм**. Ця віра приваблювала багатьох проповіддю милосердя, обіцянням благ за добрі справи й покарання – за погані. Поряд з буддизмом існувало традиційне для Китаю **конфуціанство**, яке закликало бути справедливим і чесним, ставитися до інших людей з повагою, шанувати старших і піклуватися про молодших. Особливість Китаю полягала в наявності релігійної терпимості – становища, коли релігії не ворогують, а взаємодіють між собою і доповнюють одна одну. Наприклад, людина могла ходити на радісні свята (шлюб, народження дітей) у буддійські храми, а поминати померлих – у конфуціанські.

Подумайте!

Висловіть своє ставлення до релігійної терпимості в Китаї, адже така ситуація була в середньовіччі радше винятком, ніж правилом.

Розгляньте ілюстрацію. Чи могли, на вашу думку, паперові гроші діяти за межами Китаю?

Китайські паперові гроші. XIII ст.

Імперія Тан охоплювала величезну територію. Імператору ставало дедалі складніше тримати її під своїм контролем. З VIII ст. завойовані землі почали відокремлюватися від Китаю. У 874 р. вибухнула справжня селянська війна під проводом торговця сіллю Хуан Чао.

Складним становищем імперії скористалися войовничі сусіди. Поступово кочовики захопили північ країни та утворили власну державу. Імператорський двір переїхав на південь, де були розташовані головні центри вирощування рису та чаю, виробництва шовку й порцеляни. Тут уперше в історії виготовили паперові гроші – асигнації. Китайці стали застосовувати порох під час воєнних дій.

У 1279 р. під владою степняків опинилася вся країна. Монгольський хан переселився в Пекін, прийняв імператорський титул і заснував династію Юань.

XIII ст. Розповідь про китайські міста з «Книги» Марко Поло

«Місто Тянфу, куди ми прийшли, велике й красиве, торгівля тут велика, а також промисловість; виробляють тут безліч зброї для військ хана. Багато тут чудових виноградників, і вина виробляють удосталь. Безліч тут шовку; є в них тутові дерева і багато шовковичних хробаків.

Місто Кінсей найкраще, найбільше місто у світі, 12 тисяч кам'яних мостів у ньому. Живуть тут піддані Великого хана, гроші в них паперові. У цьому місті всі вулиці вимощено камінням і цеглою. І верхи їздити, і пішки ходити по них добре. У цьому місті є чотири тисячі лазень, де люди ніжаться, кілька разів на місяць ходять туди, бо чистоти тіла дотримуються. Лазні ці найкрасивіші, найліпші й найпросторіші у світі».

Яку інформацію можна дізнатися з історичного документа? Скориставшись пам'яткою «Як працювати з писемним джерелом (документом)» (с. 10), зробіть висновок про достовірність вищеподаної інформації.

Під час могутнього народного повстання головні сили монголів було розбито. Останній монгольський хан, який правив

Китаєм, із залишками військ утік до Монголії. На китайський трон зійшла *династія Мін* – Блискуча (1368–1644).

2. Досягнення китайської культури. Середньовічний Китай був центром оригінальної і високорозвиненої культури.

Китайці перші винайшли папір і налагодили найпростішу форму книгодрукування, однак винахід залишився невідомим поза межами Китаю.

Винайдення ще в III ст. до н. е. компаса дозволило в середньовіччі здійснювати на великих кораблях далекі плавання Тихим та Індійським океанами. Астрономи добре знали причини сонячних і місячних затемнень і вміли їх передбачати.

Китайські чиновники були водночас поетами, художниками, чудово володіли мистецтвом гарного письма – *каліграфією*. Чимало з них належало до членів імператорської Академії мистецтв, започаткованої в X ст. Новим явищем стало створення роману, насамперед історичного.

У середньовічному Китаї було багато зроблено для розвитку архітектури. Великі міста мали вигляд справжніх фортець, де існували торгові, житлові, палацові та храмові квартали. Будинки зводили з каменю, дерева, мармуру, вони мали дахи з вигнутими догори кутами. Такі споруди набували урочистого й водночас витонченого вигляду, а незвичайна покрівля добре захищала від дощу та яскравого світла. Дахи імператорських палаців і храмів зазвичай оббивали золотими листами.

Згодом стали будувати дерев'яні буддійські храми й високі багатоярусні башти – пагоди, де зберігали релігійні реліквії.

Розгляньте ілюстрації. Які характерні риси китайського живопису можете назвати?

Навчання дітей. XIII ст.

Китайські поети. XIV ст.

Чільне місце серед усіх видів мистецтва посідав живопис. Китайські художники з надзвичайною точністю зображували сценки палацового життя і міського побуту, історичні події та дитячі ігри. Утім, найбільше вони любили пейзажі – картини природи, красі якої поклонялися. Пейзажі виконували не з натури, а з пам'яті так, начебто дивилися на них з висоти пташиного лету.

У середньовіччі китайські художники малювали свої твори на шовковому або паперовому полотні. Важливу роль відігравали декоративні ремесла. Високою майстерністю і смаком вирізнялися порцелянові вироби, різьблення по слонової кістці й вишивка по шовку.

Культура середньовічного Китаю мала величезний вплив на сусідні країни, стала безцінним внеском у загальну скарбницю досягнень людства.

3. Середньовічна Японія. Своєрідність Японії зумовило її географічне положення – вона розташована на кількох великих і десятках малих островів на Далекому Сході. Місцеві жителі першими зустрічають світанок, тому Японію називають Країною Вранішнього Сонця. Ці острови населяли різні за етнічною належністю племена. Серед них поступово виокремилася плем'я *ямато*, яке завоювало та об'єднало інші племена. Це привело до утворення в кінці V ст. першої держави.

Правителі Японії взяли за зразок для свого правління досвід Китаю. За його прикладом вони стали називати себе імператорами.

Основу японського суспільства в ранньому середньовіччі склали селяни-общинники, головним заняттям яких було землеробство. Вони платили ренту – оброк до державної казни. Поступово селяни потрапили в економічну залежність від місцевих правителів і стали сплачувати повинності їм замість державної казни. Отже, у Японії посилилася влада місцевої знаті, а імператорська, навпаки, послабилася.

Важливою верствою суспільства були *самураї* – дрібні землевласники-воїни, які перебували на службі у представників знатних родів. Поступово вони ставали професійними вояками, з них склалися загони, які захищали свого пана в нескінченних міжусобних війнах. Цим вони нагадують європейських лицарів. Реальну владу отримали впливові аристократичні роди, що боролися за повний контроль над державою.

Наприкінці XII ст. розгорнулася жорстка боротьба між двома сильними родами. У ній перемогу здобув рід Мінамото, голова

якого отримав титул *сьогуна* – військового правителя. Склалася така система, за якої імператор не мав реальної влади. Натомість справжніми очільниками країни були сьогуні, які видавали накази та призначали чиновників.

4. Релігія та культура Японії. Імператори здійснювали релігійні обряди та опікувалися питаннями культури.

Великий вплив на японську культуру справила культура Китаю, зокрема звідти до японців прийшов буддизм. Ця релігія існувала паралельно із *синтоїзмом*, традиційною японською релігією, яка обожнювала імператора. Головним божеством синтоїзму була богиня Сонця Аматерасу. Її зображення у вигляді червоного диска Сонця є і на сучасному прапорі Японії.

Японська писемність склалася на основі китайських ієрогліфів, з Китаю також було запозичено архітектурний стиль, мистецтво виготовлення шовку та розпису по ньому. Від китайців пішла й традиція розпочинати літочислення з приходу до влади нового імператора.

Особливе значення мав японський театр масок. Окремим жанром середньовічного японського мистецтва стало облаштування пейзажних дворів, садів з каменів.

З VIII ст. до нас дійшла збірка з чотирьох тисяч віршів японських поетів, пізніше виникла й самурайська поезія, яка прославляла героїзм і відвагу воїнів.

На початку VIII ст. імператор доручив ученим скласти історію Японії. Так виникли «Записи про діяння давнини» – зібрання стародавніх міфів, оповідань, пісень і розповідей про події в країні до VII ст.

Мінамото-но Йорітомо,
перший сьогун.
XII ст. Розпис по шовку

Обладунки воїна-самурая.
Початок XIV ст.

У XII ст. з Китаю до Японії прийшла чайна церемонія. Зародилася вона від давньої традиції буддистських монахів пити чай зі спільної чаші перед зображенням Будди. Чайна церемонія сповнена глибокого сенсу, тиші, спокою та привітності. Перед входом у чайну кімнату гості омивають руки та знімають взуття. Господар спеціальним бамбуковим пензлем збиває в окропі зелений чай. Поступово на зміну багато оздобленій спільній чаші з порцеляни прийшли дуже прості японські чашки. Традиція чайної церемонії вплинула на японський живопис та садове мистецтво, на декор дому та посуду. Вона спричинила також і появу **ікебани** – мистецтва створення композицій із квітів.

1. Як Китай за правління династії Тан перетворився на провідну державу Східної Азії?
2. У чому полягала своєрідність релігійного життя Китаю?
3. Що дало змогу монголам завоювати Китай? Чому китайці повстали проти монгольських завойовників?
4. Батьківщиною яких важливих винаходів, наукових і технічних досягнень став Китай?
5. Хто мав реальну владу в Країні Вранішнього Сонця?
6. Який вплив справила китайська культура на японську?

1. *Попрацюйте з додатковими джерелами й на контурній карті позначте території середньовічного Китаю та середньовічної Японії.*
2. *Заповніть у зошиті аналітичну таблицю «Досягнення китайської культури».*

Архітектура	Живопис	Література	Декоративні ремесла

3. *Скориставшись посиланнями або QR-кодами, виконайте онлайн-вправи «Китай у середньовіччі», «Японія в середньовіччі».*

<https://forms.gle/fnxEMYZEwr37tHEF7>
<https://forms.gle/sex26AxQUp2qKqvK9>

Робота в групах. Розгляньте фотоілюстрації, прочитайте підписи під ними. З допомогою старших родичів чи знайомих скористайтеся інтернет-мережею, енциклопедією або іншими додатковими джерелами та знайдіть інформацію про середньовічну пам'ятку Китаю (1 група) та Японії (2 група). Підготуйте уявну екскурсію середньовічною пам'яткою.

Вхід до Забороненого міста

1. Заборонене місто – найбільший палацовий комплекс у світі. Китай. XV ст.

Журавель, черепаха,
леви, які прикрашають
Заборонене місто

2. Буддистський монастир Хорюдзі VII ст. – найдавніший храм Японії (сучасний вигляд).

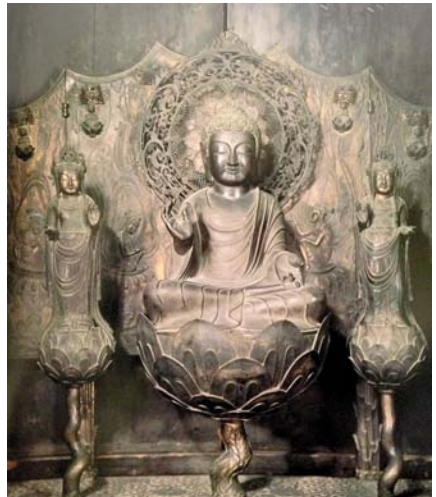
Монастирський ансамбль

Пагода й золотий зал Хорюдзі

Статуї «хранителів храму». VIII ст.

Статуя Будди. VIII ст.

султанаті спалахнула міжусобна війна. Постійні палацові перевороти та зміна династій послаблювали державну владу.

Важкого удару Делійському султанату завдало нашествя жорстокого завойовника Тимура. Наприкінці XIV ст. він розграбував Делі й забрав у полон безліч ремісників.

Пригадайте!

Що ви знаєте про Тимура, якого ще називали Тамерланом?

Тимур залишив Індію зруйнованою і спустошеною. Внутрішні протиріччя зне-силювали країну, робили її беззахисною перед зовнішніми ворогами. Під їхніми ударами на початку XVI ст. Делійський султанат припинив своє існування.

2. Варни й касты. Попри численні зміни в державі, життя звичайних селян і ремісників в Індії минало за усталеним порядком. Індійська громада була схожа на маленьку державу, де кожній групі відводилася своя роль.

З давніх часів існував поділ суспільства на чотири **варни** (стани):

Варни в індійському суспільстві

1	Брахмани	жерці, учителі, учені
2	Кшатрії	воїни, правителі, знать
3	Вайш'ї	землероби, ремісники, торговці
4	Шудри	залежні люди, слуги

Розподіл суспільства за варнами впливав з переконання, що кожна людина має свій обов'язок і свій життєвий шлях.

Поступово всередині варн утворилися дрібніші групи населення – **касти** (роди). Каста – це група людей, яких об'єднує одна професія. Кожна каста посідає певне місце в суспільстві й чітко вирізняє себе з-поміж інших каст.

Зазвичай кастове становище відповідає добробуту: що вища каста, то багатша людина. Деякі касты вважалися «недоторканими». Ті, хто належав до них, виконували «брудну» роботу прибиральників, слуг тощо. Представникам вищих каст не дозволялося спілкуватися з «недоторканими», які іноді мали спеціальні знаки – свідчення їхнього низького становища. Належність людини до тієї або іншої касты визначалася за типом одягу й манерою його носити, за наявністю чи відсутністю певних прикрас, за типом зачіски, намальованим на лобі знаком, якістю житла, їжі, посуду, а також за родовим іменем.

Розгляньте ілюстрацію. Пригадайте значення терміна «каліграфія».

Зразок мусульманської каліграфії

Подумайте!

Поділ суспільства на касты сприяв його стабільності чи, навпаки, призводив до міжусобиць і повстань?

Шива, який танцює.
Бронзова скульптура.
X ст.

Належність до варни визначалася від народження, змінити її самовільно ніхто не мав права. Заборонялося переходити до іншої варни, а також укладати шлюби між вихідцями з різних варн.

3. Релігія та культура Індії. У середньовічній Індії основною релігією був **індуїзм**. Богів в індуїзмі так багато, що порахувати їх усіх неможливо. До того ж дозволялося вірити як в одного, так і в багатьох богів. Головною вважається божественна трійця:

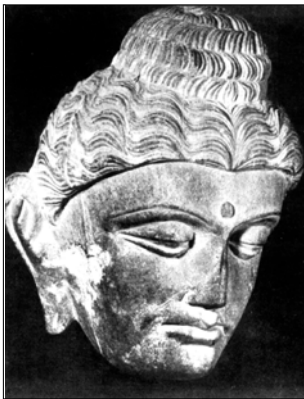
- Брахма – творець світу;
- Вішну – хранитель світу;
- Шива – руйнівник світу, який знову його відтворює.

Пригадайте!

Яким головним богам поклонялися давні греки?

Подробиці

Індуїзм вважає навколишній світ священним. Важливою частиною цієї релігії є віра в очисну та магічну силу води. Індуїсти вірять у переселення душ і переконані, що за наступних народжень можуть з'явитися на землі у вигляді якоїсь тварини. Тому до тварин ставляться як до істот священних і не завдають їм шкоди. Особливо шанують корову, убивство якої жахає індуїстів більше, ніж убивство людини.

Голова Будди.
Статуя. VIII ст.

Починаючи із VII ст. індуїзм дедалі активніше витісняв буддизм, який приваблював частину населення тим, що не вимагав зречення від колишніх богів.

Після виникнення Делійського султанату почалося навернення населення до ісламу. Одні ставали мусульманами проти своєї волі, інші самі приймали нову віру заради привілеїв: адже тільки мусульмани мали право обіймати керівні посади.

Подумайте!

Чому в Індії водночас існували різні релігії?

Середньовічна індійська наука успадкувала та продовжувала успішно розвивати

Розпис храму
в Аджанті. IV–VII ст.

Мінарет Кутб-Мінар.
XIII ст.

досягнення давнини в різних галузях знань, насамперед у математиці. Індійці винайшли десяткову систему числення, якою сьогодні користуються в усьому світі, навчилися виконувати дії з дробами, обчислювати площу фігур та об'єм тіл. Цінні знання накопичила медицина, особливо в лікуванні цілющими травами.

У мистецтві основну роль відігравали архітектура та скульптура. Спочатку будували переважно печерні храми, а з часом – з тесаного каменю. Внутрішні приміщення робили низькими й темними: це були святилища, туди не всім дозволялося входити. У дворі й на стінах храму стояли численні скульптури із зображеннями богів.

Після утворення Делійського султанату стали зводити мечеті, мінарети, медресе (мусульманські школи) і розкішні гробниці – мавзолеї. Вони мали незвичні для Індії форми й були позбавлені скульптур, але вражали своєю пропорційністю і суворою красою.

Мавзолей султана. XIV ст.

Дізнайтесь!

У мусульманській традиції не дозволяється зображувати людей ні в живописі, ні в скульптурі. Як до цього поставилися індійці, повернуті в іслам?

Середньовічна Індія дала світові також багату літературу. У буддійських монастирях здавна вивчали рукописи й писали нові тексти.

Спочатку середньовічна індійська література створювалася переважно *санскритом* (літературно опрацьованою давньоіндійською мовою). Подібно до латини, санскрит залишався малозрозумілим для народу й був винятково мовою науки. Стала розвиватися література народними мовами, у якій переважали твори, що містили релігійно-міфологічні сюжети індуїзму.

Буддйський текст, написаний санскритом на пальмовому листку. XII ст.

1. Унаслідок яких подій на території Індії виник Делійський султанат? Що призвело до його розпаду?
2. Чим визначалася належність до певної касты? Яка відмінність касты від варны?
3. Яких основних богів ушановували індійці?
4. Які найвизначніші досягнення культури середньовічної Індії? Який її вплив на європейську культуру?

1. *Попрацюйте з додатковими джерелами та на контурній карті позначте територію середньовічної Індії.*
2. *Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте вправу «Середньовічна Індія».*

<https://cutt.ly/qw8Y4G2D>

1 варіант. Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео «Середньовічне суспільство Індії». Використовуючи прийом «Асоціативний куш», обговоріть питання: чим середньовічне суспільство Індії кардинально відрізнялося від суспільств Китаю та Японії?

<https://cutt.ly/3wvBhqdp>

2 варіант. Робота в групах. Візьміть участь у змаганні. Заздалегідь об'єднайтеся у три групи по 4–5 осіб. Ті, хто не потрапив до цих груп, будуть суддями. *1 група* – китайські чиновники, *2 група* – японські самураї, *3 група* – індійські брахмани. Підготуйте презентації, у яких ви маєте вихвалити обрану країну: організацію влади, військо, завоювання, наукові та культурні здобутки. Після демонстрування презентацій команди ставлять запитання одна одній. Судді оцінюють: хто краще представив свою країну, той переміг.

§11 ДЕРЖАВИ ДОКОЛУМБОВОЇ АМЕРИКИ

Пригадайте!

Яка подія вважається закінченням доби середніх віків? Із чієм ім'ям вона пов'язана?

1. Заселення Американського континенту. За доби стародавнього світу та середньовіччя люди зі Східної півкулі не знали, що за безмежними просторами океану на захід від них розташований величезний континент, населений мільйонами людей. Вважається, що норманським мореплавцям удалося дістатися берегів Америки близько 1000 р., але для світу її було відкрито через декілька століть.

До сьогодні вчені не дійшли спільної думки, звідки на Американському континенті з'явилися люди – чи жили вони тут споконвіку, чи припливли сюди з полінезійських островів. Існує і красива легенда про Атлантиду, яка нібито поєднувала в далекому минулому Середземне море й Америку.

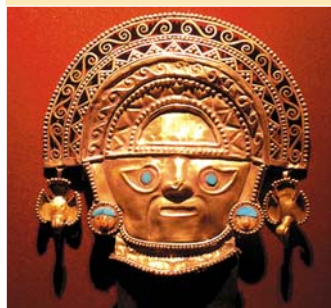
Проте більшість дослідників сходяться в тому, що Америку заселили вихідці з північно-східної Азії через Берингову протоку, яка в епоху зледеніння ще була перешийком. Час появи людини тут – від 10 до 30 тисяч років тому.

Пригадайте!

Звідки з'явилися перші люди на теренах України?

З того часу люди рухалися з півночі континенту на його крайній південь, пристосовуючись до абсолютно різних кліматичних умов. В Америці не винайшли гончарного круга чи плуга, не знали обробки заліза, натомість виготовляли неперевершені прикраси із золота. Американські народи приручили й розводили лам та альпак, навчилися вирощувати незнайомі європейцям рослини – кукурудзу, картоплю, томати, какао, тютюн.

Розгляньте ілюстрацію. З якою метою могла бути виготовлена інкськими майстрами ця золота маска?

Золота маска інків

Найрозвиненіші цивілізації Америки

Мая – жили в південній частині Мексики, сучасних державах Беліз і Гватемала

Ацтеки – займали простір Мексиканського нагір'я

Інки – розташовувалися в горах Андах і на Болівійському нагір'ї

2. Держави мая, ацтеків, інків. Історія держав доколумбової Америки сягає сивої давнини. Перші міста-держави народу мая з'явилися на початку нашої ери на території сучасної Мексики та інших країн Центральної Америки. Кожне з міст – Тікаль, Копан, Паленке та інші – було незалежною державою з власним правителем. У центрі міста зазвичай будували одну чи декілька пірамід, які могли бути і храмом, і фортецею.

*Розгляньте ілюстрації. Опишіть одяг і прикраси мая (1).
Які споруди в іншій країні нагадує вам піраміда в місті Чичен-Іца (2)?*

1
Ритуальна церемонія. Ваза мая.
600–900 рр.

2
Піраміда в місті мая Чичен-Іца.
Сучасний вигляд

Подробиці

Першими на американській землі звали величні палаци й храми загадкові **ольмеки**. Ще в I тис. до н. е. на території сучасної Мексики процвітали їхні міста, на руїнах яких було знайдено й перший в Америці водогін. Ольмеки знали цифри й календар, особливо цінили камінь нефрит і завойовували землі, багаті на нього. Символом цивілізації ольмеків стали гігантські кам'яні голови, висотою до 3 метрів і вагою до 40 тонн, причому їхні обличчя зовсім не схожі на обличчя самих ольмеків.

Дізнайтесь!

Який коштовний камінь видобувають у Житомирській, Рівненській і Волинській областях?

Історія **ацтеків** до їхньої появи в другій половині XII ст. в Центральній Мексиці сповнена загадок. Свою батьківщину вони називали островом Астлан («там, де живуть чаплі»). Місцеперебування острова й досі залишається невідомим, але саме від його назви походить слово «ацтек». Кочові мисливці-ацтеки були дуже войовничими й підкорили собі численні індіанські племена. Виникла могутня імперія зі столицею Теночтітлан (сучасне Мехіко). Найпочеснішим заняттям в ацтеків була війна. До кінця XV ст. вони підкорили собі всі сусідні народи й створили міцну військову державу.

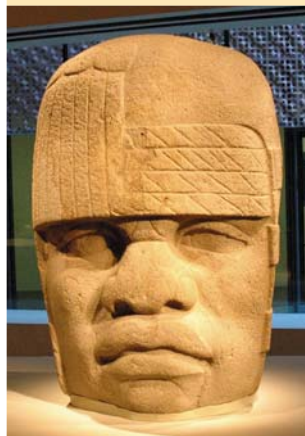
Найбільшою державою середньовічної Америки була імперія **інків** із центром у місті Куско, що розташовувалося високо в горах (на території сучасного Перу). Самі інки свою батьківщину називали «Тауантинсуйу» – «чотири сторони світу». Інки («нащадки богів Сонця й Місяця») обожнювали сонце та були прекрасними астрономами.

Інки створили одну з найбільших держав свого часу – від нинішньої Колумбії на півночі до Центральної долини Чилі на півдні, з населенням у кілька мільйонів людей. Країна була захищена фортецями й потужною армією, суспільство мало жорстку структуру, навіть знать поділялася на столичну та провінційну. Куско поєднували з найвіддаленішими точками імперії чудові дороги, якими верховному правителю інків – *Сапа Інка* – гінці приносили звістки про все, що відбувалося в його володіннях.

Найвищого розквіту імперія інків досягла в останні десятиріччя перед приходом завойовників з Європи, коли розвиток дивовижних доколумбових цивілізацій було жорстко зупинено.

3. Релігія та культура середньовічної Америки. Єдиний з народів доколумбової Америки, який мав писемність у вигляді ієрогліфів, – мая. Свої книги (кодекси) вони писали фарбами на довгих смугах матеріалу, виготовленого з рослинних волокон, а потім укладали у футляри. При храмах існували бібліотеки та обсерваторії, адже мая були неперевершеними астрономами. Мая мали свій календар, уміли визначати затемнення Сонця й Місяця. Вони першими ввели в математику поняття нуля. Наймовірною вишуканістю відзначалися живопис і скульптура мая, обробка каменю й кераміка.

Розгляньте ілюстрацію. Риси обличчя яких народів має ольмекська кам'яна голова?

Ольмекська кам'яна голова.
1200–900 рр. до н. е.

Мачу-Пікчу – місто інків. Перу.
Сучасний вигляд

Календар мая

Розгляньте ілюстрацію.
Опишіть статую
ацтекського бога
Шочіпіллі. Яке враження
вона на вас справила?

Кам'яна статуя
ацтекського бога Шочіпіллі.
1250–1500 рр.

Культура войовничих ацтеків поєднала здобутки попередніх мексиканських цивілізацій. У центрі Теночтітлана був храм Кецалькоатля – «Пернатого Змія», якому вклонялися багато народів Центральної Америки. Але ще важливішим був бог війни Уїцілопочтлі. Він постійно бився з п'янкою і вимагав безперервного поповнення сил через жертвоприношення. Так виникла ідея людських жертвоприношень, які згодом набули жахливих масштабів.

Інки були вправними землеробами, розводили гурти лам, виготовляли якісні тканини. Винайшли оригінальне вузликове письмо та рахункову систему – «кіпу». Воно являло собою шнур, до якого у вигляді підвісок прив'язували різнокольорові нитки. Комбінування таких ниток з різними вузликами дозволяло робити потрібні записи та розрахунки. Один зі знайдених зразків кіпу важить 6 кг! Інки створили безліч золотих зображень свого верховного божества – бога Сонця, які, на жаль, були знищені європейцями.

1. Які припущення існують щодо появи людей на Американському континенті?
2. Які здобутки мали жителі Америки, як порівняти з європейцями, у період середньовіччя?
3. Що було найхарактернішим для міст-держав мая?
4. Який народ вважав своєю прабатьківщиною острів Астлан?
5. Який народ доколумбової Америки винайшов письмо й розрахункову систему – «кіпу»?

1. Знайдіть в інтернет-мережі зображення пірамід у різних країнах. Порівняйте, що в них спільного і чим вони відрізняються.
2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, візьміть участь в онлайн-вікторині «Чи знаєте ви історію доколумбових цивілізацій?».

<https://forms.gle/BPFYytJS8egejeVy8>

Робота в групах. За посиланням або QR-кодом перегляньте відео «Боги війни». Використовуючи матеріали параграфа, інформацію з відео, а також додаткові відомості з інтернет-джерел, складіть аналітичну таблицю «Держава та суспільство давніх інків» за рубриками: територія держави / форма державного устрою / керівник держави / кількість населення / армія і зброя / здобутки в будівництві, сільському господарстві та культурі.

<https://cutt.ly/5wJeDWRx>

УЗАГАЛЬНЕННЯ І ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ ДО РОЗДІЛУ 2 «СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА МЕЖАМИ ЄВРОПИ»

1. Дослідіть! 1) На с. 189 оберіть дати для запам'ятовування з вивчених у розділі 2 тем; 2) пригадайте дати, опановані на уроках історії України, що стосуються того самого періоду; 3) у зошиті продовжте укладання синхронізованої хронологічної таблиці за поданим зразком.

Світ у добу середньовіччя

Світ	Україна
622 р. – вихід Мухаммада з Мекки до Медини (хіджра); початок мусульманського літочислення	...
...	...

2. Проськтне завдання. Середньовічні європейці вважали, що світ складається з трьох частин – Європи, Азії та Африки. Саме так вони зображували його на своїх картах, що відомі як «Т-подібні», оскільки три континенти на карті утворювали літеру «Т». Підготуйте повідомлення про одну з країн, що була відома європейцям та розташовувалася на інших двох континентах (Азія, Африка).

3. Історична лабораторія. Висловіть власну думку щодо того, яка з цивілізацій доколумбової Америки – мая, ацтеків або інків, на вашу думку, була найрозвиненішою. Презентуйте свою думку в загальному колі, аргументувавши її.

4. Творча студія. Скориставшись матеріалами підручника та інтернет-джерелами, створіть колаж, що ілюструє тему «Релігії середньовічних Азії та Америки». Ілюстрації намалюйте самостійно або ж доберіть їх за допомогою інтернет-ресурсів. Поясніть свій вибір під час презентації роботи.

5. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте контрольні онлайн-тести до розділу 2.

<https://forms.gle/koT33msyS1Ta7ess8>

Розділ 3

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО (V–XV СТ.)

§12 ЛЮДИНА І ПРИРОДА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте!

Розгадавши ребус, сформулюйте визначення закодованого терміна.

1. Спілкування людини з природою. Що віддаленіша від нас епоха, то міцніша залежність людини від природного середовища. У середні віки саме воно визначало, де розселялися люди й чим займалися, які вони мали суспільні інтереси, житло, транспорт, одяг, їжу тощо.

На світанку середньовіччя в Європі зберігався сухий і прохолодний клімат. У VIII–XIII ст. потеплішало, до того ж так, що, наприклад, в Англії стали закладати виноградники. Згодом різко похолодало, і зниження температури тривало до XVIII ст., поки не встановився клімат, який здебільшого зберігається й сьогодні.

Неоднакові природні умови в різних регіонах Європи визначали особливості та спосіб життя людей. Існування величезних лісів давало можливість спалювати їх і використовувати попіл для удобрення ґрунту, отримувати деревину для будівництва, обігрівати житла та виготовляти знаряддя праці. У лісах збирали гриби, ягоди, мед диких бджіл, полювали, а також ховалися від ворогів. У річках і морях ловили рибу, водні шляхи вико-

Розгляньте ілюстрацію. Які роботи виконують селяни?

Сільськогосподарські роботи. Мініатюра. XV ст.

ристовували для пересування та ведення торгівлі. Гори були природними кордонами й фортецями. Непарно вважалося, що моря людей з'єднують, а гори – роз'єднують.

Подумайте!

Чи підтримуєте ви думку, що моря людей з'єднують, а гори – роз'єднують? Наведіть приклади.

Середньовічні люди не лише брали те, що давала їм природа. Намагаючись полегшити своє життя, вони освоювали природне середовище: будували канали й мости, осушували болота, перетворювали на ниви ліси. Подекуди це мало вкрай руйнівні наслідки для природи. Так, було винищено ліси в Англії, Франції, Іспанії, а в Голландії про колишнє лісове багатство країни нагадує тільки її назва – «Лісова країна». Не дивно, що на кінець XV ст. знизилися запаси корисних копалин і родючість земель, обміліли річки й озера, збіднів тваринний і рослинний світ.

Подумайте!

Чому вирубка лісів призвела до таких катастрофічних наслідків?

Розгляньте ілюстрацію. Визначте, які засоби використовували в сільськогосподарській праці.

Селянська родина за роботою. Мініатюра. XIV ст.

2. Хвороби та епідемії. Постійними трагічними супутниками життя середньовічної людини були війна, голод та хвороби. Гігієна та медицина були на вкрай низькому рівні. Більшість населення постійно недоїдала, а в середньому кожний шостий рік – голодувала. Це й не дивно. Адже в ті часи люди надто сильно залежали від сил природи. Недоїдання ослаблювало людський організм і робило його беззахисним перед хворобами, особливо перед **епідеміями** – масовими поширеннями інфекційної хвороби серед населення певної території впродовж короткого часу.

Жахливі спогади залишила про себе «**чорна смерть**» – чума 1348–1350 рр. Купці прибули зі Сходу до порту Сицилії і привезли у своїх трюмах чорних пацюків, розповсюджувачів цієї страшної хвороби.

Розгляньте ілюстрацію. Опишіть, який вигляд мала аптека в добу середньовіччя.

Аптека. Мініатюра з трактату про здоров'я. XIV ст.

Пошесть миттєво охопила майже всю Західну Європу. Помирало так багато людей, що іноді нікому було навіть ховати небіжчиків. За три роки чума забрала в різних країнах від чверті до половини населення. Особливо жахливими наслідки епідемії були в містах, де на невеликому просторі скупчувалося багато народу. Поширенню епідемій сприяли антисанітарія і відсутність належної медичної допомоги. Зневірені люди втікали із зачумлених міст і розносили інфекцію далі.

Розгляньте ілюстрації. Чому одяг померлих від чуми спалювали?

Спалення одягу померлих від чуми. *Мініатюра. Бл. 1340 р.*

Поховання жертв «чорної смерті». *Мініатюра. XIV ст.*

Люди не розуміли справжніх причин страшного лиха й були готові пояснити свої страждання будь-якою нісенітницею. Часто-густо винуватцями епідемій вважали євреїв, яких звинувачували в отруєнні колодязів. Їх спалювали, виганяли з країни. Імовірно, причина такої ненависті полягала в тому, що християнська релігія забороняла позичати гроші під відсотки, і тому цим стали займатися переважно саме євреї, оскільки їхня віра це дозволяла. Ті, хто вдавалися до їхніх послуг, нерідко розорявалися і вважали євреїв головними винуватцями свого нещастя. Щоправда, після закінчення епідемії євреям дозволяли повертатися. Але вони змушені були жити тільки в спеціальних гетто – обгороджених муром окремих районах міста, куди на ніч зачинялися ворота.

Подробиці

Наслідком «чорної смерті» були не лише різке скорочення чисельності населення і масові переслідування євреїв, а й економічні зміни. Майно й гроші людей, загиблих від епідемії та погромів, перейшли до тих, хто залишився жити. Нерідко в одних руках зосереджувалися величезні багатства. Їхні нові власники стали засновниками могутніх у недалекому майбутньому купецьких і банкірських династій. Тому, незважаючи на трагічні наслідки епідемії чуми, після її закінчення торговельне життя Європи не лише не завмерло, а навпаки – пожвавилось.

3. Рух населення. Як ви пам'ятаєте, середньовіччя знало чимало міграцій. Найбільшою серед них було Велике переселення народів IV–VII ст. Зростання населення, роки лихоліть змушували людей із заможних куточків однієї країни переселятися та освоювати її віддалені райони. Це явище – **внутрішня колонізація** – стало масовим у середньовічній Західній Європі. На відміну від цього мирного процесу водночас відбувалися **воєнні колонізації**.

Напрями колонізації

Внутрішня колонізація	Зовнішня (воєнна) колонізація
Освоєння та заселення вільних земель усередині власної країни	Загарбання чужих земель силою зброї

Прикладом зовнішньої колонізації можуть бути:

- хрестові походи;
- Реконкіста (воєнні дії християн проти арабів на Піренейському півострові);
- німецька експансія на Схід.

Україна і світ

У середні віки українські землі також зіткнулися з явищем воєнної колонізації. На противагу занепаду княжої Русі-України в XIV ст. відбувалося піднесення її сусідів – Литви та Польщі. Протягом 1355–1356 рр. литовський князь Ольгерд захопив Чернігово-Сіверську землю, а в 1362 р. – Київ. Розбивши монгольські війська, він поширив свою владу й на Поділля. У 1366 р. після тривалого збройного протистояння Польща захопила Галичину й частину Волині, збільшивши свою територію майже в 1,5 рази. Польське правління відрізнялося від литовського: тут усіляко намагалися встановити польське право й

Розгляньте ілюстрацію. Яке місто, на вашу думку, зобразив художник?

Ян Матейко. Взяття Казимиром королівства Русі в 1366 р. 1888 р.

адміністративну систему та нав'язати православним українцям католицизм.

У середньовічній Європі жили народи колишньої Західної Римської імперії – греки, германці, кельти, слов'яни. Було також чимало вихідців з Азії та Африки – арабів, євреїв, тюрків тощо. Це була строката, різномовна, дуже рухлива маса. Подорожували прочани й торговці, ремісники й селяни, лицарі й студенти. За християнським ученням людина є лише вічним мандрівником у цьому світі, тому середньовічні люди з легкістю вирушали в дорогу.

Розгляньте ілюстрацію. Опишіть, як відбувається подорож.

Подорож з Пелопоннеса до Константинополя.
Мініатюра з рукописної хроніки XII ст.

Лише в XV ст. народи ніби «осіли» на одному місці – там, де вони живуть і сьогодні.

1. Як природні умови впливали на життя людей у добу середньовіччя?
2. Чому епідемії в добу середньовіччя траплялися регулярно? Що цьому сприяло?
3. Кого й чому звинувачували в розповсюдженні «чорної смерті»?
4. Які наслідки мала епідемія «чорної смерті»?
5. Поясніть терміни «внутрішня колонізація», «зовнішня колонізація».

Робота в парях. Скориставшись посиланням або QR-кодом, дайте відповіді на запитання з теми «Людина і природа в середньовіччі».

<https://cutt.ly/Ww8Uq191>

Уявіть себе середньовічним студентом, лицарем або торговцем. Напишіть невелику розповідь, у якій розкажіть, чому вам доводиться багато мандрувати.

§13 СВИТОГЛЯД СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛЮДИНИ

Подумайте! Розгляньте колаж. Пригадайте з курсу «Зарубіжна література» або «Основи християнської етики», що в християнстві означає кожний зображений символ.

Богоматір. Фреска.
Італія. XIV ст.

1. Панування релігійного світогляду. Люди середньовіччя, як і перші християни, вірили в те, що Господь створив землю, небо й двох перших людей, яких покарав за провину. Однак згодом послав до людей свого Сина Ісуса Христа задля прощення гріхів людства та його спасіння. Ствердилася думка, що поза церквою спасіння не існує. Служителі церкви закликали людей любити своїх близьких, не гнатися за багатствами, а проводити час у молитві за безсмертну душу. Католицька церква вінчала на царство королів та імператорів, а людина не уявляла себе поза церквою і громадою.

Україна і світ У X ст. відбулося хрещення Русі-України, однак перехід від язичницьких вірувань до християнського світогляду тривав дуже довго. Багато традицій переплелася. Наприклад, свято Великодня збігалось з язичницьким святом воскресіння природи. Хліборобське свято Івана Купала об'єдналося зі святом Іоанна Хрестителя, що припадало також на початок жнив. А прадавні традиції землеробів досі трапляються в українських назвах місяців. ■

Створення світу.
Гобелен. XII ст.

Уявлення людей про Бога та світ за період середньовіччя майже не змінювалися. Ворогами людини вважалися сім смертних гріхів, які спонукали її до здійснення злочинів. Усі віряни мали приходити до священника на сповідь, розповідати йому про свої помилки чи негідні вчинки й просити прощення в Бога. Окрім того, десяту частину доходів і врожаїв передавали

на користь церкви, яка в епоху середньовіччя стала одним з найбільших землевласників.

XII ст. Про людину у творі Папи Римського Інокентія III «Про зневагу до світу»

«Людина створена із землі, народжена для покарання. Вона також народжена для праці, для смутку, для страху, для смерті. Буде вона здобиччю вогню, який ніколи не згасає і безперервно мучить; буде вона здобиччю хробаків, які безперервно глинуть.

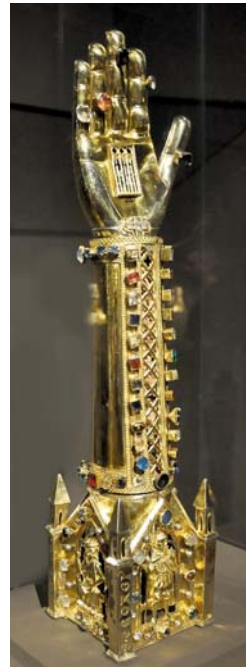
Навряд чи є щось, що людина зрозуміла б повністю, що вона осягнула б ясно. Хіба тільки те знають цілком, що нічого не знають зовсім.

Людина може порівняти себе тільки з волом, адже і худобу, і людей Бог створив з пилу й попелу».

Про яке призначення людини в цьому світі говорить Папа Римський Інокентій III?

2. Світ фантазій і символів. Середньовічні письменники доводили, що людина за природою своєю грішна й тому є найнижчою з усіх істот. Птахи вміють літати в небі; риби плавають під водою; тварини є сильними й витривалими – нічого із цього людям не дано. Вони хворіють, швидко старіють і вмирають. Вважалося, що тіло – в'язниця для душі. До того ж саме в тілі народжуються всі гріхи й заражають душу. Тому людина має піклуватися лише про душу.

Релігійний світогляд спирається на віру, а його основи зазвичай знаходять відбиток у священних текстах. Для християн – це Новий Заповіт (Євангеліє), який у середні віки був книгою, де можна було знайти відповіді на всі запитання. А ті, хто не вмів читати, бачили події з життя Христа на картинах та іконах. Але навіть до появи ікон з'явилися символи християн, які мали прихований зміст: *риба* символізує самого Христа; *якір* – безпеку в морі людського життя; *агнець (ягня)* означає самопожертву Христа заради прощення людства; *голуб з оливковою гілкою* – символ миру; *виноградна лоза* уособлює Божу благодать, родючість і процвітання.

Релікварій у формі руки з мощами св. Георгія. Кін. XIII ст.

Однією з головних особливостей світогляду середньовічної людини була віра в диво. За Біблією, Ісус Христос здійснив багато чудес, допомагаючи людям: воскрешав з мертвих, зцілював хворих. Багато розповідей про дива є в середньовічних книгах, зокрема про те, як святі допомагали людям і після своєї смерті. Принести вітху або зцілення могли останки святих – мощі. Зазвичай це був зовсім невеликий фрагмент мощей святого. Для його зберігання робили спеціальну шкатулку, часто у вигляді частини тіла, з дорогоцінного металу й вишукано оздоблювали. Таке вмістище для мощей мало назву «релікварій». Серед вірян ширився погосл про чудодійні властивості висохлих решток святих, тож люди йшли до них звідусіль, щоб зцілитися чи попросити про допомогу.

3. Уявлення про час і простір. Для середньовічної людини існували час і простір звичайного світу й світу небесного. У небесному світі час стає вічністю, а простір ділиться на рівні – небо (рай) і підземне царство (пекло). За середньовічними уявленнями, час було створено Богом. Головні християнські свята проводили в тиші молитви та відпочинку від праці. До XIV ст. в кожній країні вівся власний відлік нового року. У одних народів – з Великодня, в інших – з Різдва або Благовіщення, але

вкрай рідко – з 1 січня. Середньовічні люди не знали навіть власної дати народження та свого віку. Для селян календар поділявся відповідно до сезонних робіт.

Точно виміряти час не вмів ніхто, однак користувалися здобутками давніших часів – водяними та сонячними годинниками. Орієнтиром були також церковні дзвони.

Увечері люди могли визначати час за кількістю згорілих свічок або прочитаних сторінок з Біблії. У монастирях, які за «темних віків» були осередками знань, час вимірювався молитвами. Доба монаха складалася з восьми проміжків, до того ж «вранішня» молитва відбувалася близько опівночі.

Релігійний світогляд накладав свій відбиток на просторові уявлення. Люди вважали Землю пласкою і попри численні подорожі та паломництва не уявляли собі дійсних розмірів планети. Поряд з купцями, прочанами та воїна-

*Розгляньте ілюстрацію.
Дізнайтеся
з додаткових джерел,
як користувалися
сонячним годинником.*

*Сонячний годинник.
Шартрський собор.
Сучасне фото*

них воїнів. Праця на землі випала на долю селян. Так, на початку XI ст. виникла нова структура суспільства, що відрізнялася від структури як римського суспільства, так і германського. Сформувалися групи зі своїми правами та обов'язками – **суспільні стани**. Вважалося, що належність до певного стану визначена Богом і передається спадково.

Три стани середньовічного суспільства

Духовенство	Світські сеньйори та лицарство	Селянство та містiani
«Ті, що моляться»	«Ті, що воюють»	«Ті, що працюють»

Розгляньте ілюстрацію. Виокремте на зображенні кожний стан середньовічного суспільства. Думку аргументуйте.

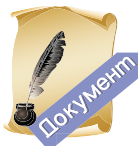

Лицарство, духовенство, селяни.
Франція. XIV ст.

У середньовічній Європі вважалося, що всі стани потрібні один одному: духовенство турбується про душі вірян, сеньйори захищають їх, а селяни всіх годують. Аби добре виконувати свої обов'язки, усі повинні жити в мирі та злагоді. Один з тогочасних мудреців порівнював суспільство з людським тілом: містiani й селяни – це ноги, але хоча вони є опорою тіла, однак складають нижчий стан.

Подумайте! До якого стану, на вашу думку, належали вчителі?

Україна і світ У середньовічній Русі-Україні теж існував поділ на стани. Провідна роль належала воїнам-дружинникам. Літописи називали їх «бояри» або «княжі мужі». Другу групу складало вільне населення, котре проживало переважно в містах. На нижчому щаблі перебувало напівзалежне та залежне населення, яке в «Руській правді» представлене смердами, закупами, рядовичами, холопами (останніх прирівнювали до рабів). Окремим станом, як і всюди в Європі, було духовенство. ■

XI ст. Єпископ Адальберон Ланський про три стани

«Один стан – воїни, покровителі церкви й захисники народу, усіх без винятку, як сильних, так і слабких. Другий стан – селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім – грошима, одягом, харчами – забезпечують вони весь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян. Селянин годує господаря, який стверджує, що це він годує селянина. Так дім Божий [суспільство] поділяється на три частини: перші моляться, другі воюють, треті працюють. Три частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, які надаються однією з них, створюють умови для праці двох інших; своєю чергою, кожна частина піклується про ціле. Так цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром».

1. Як єпископ Ланський описує роль селян, лицарів і духовенства в житті суспільства? 2. Які аргументи наводить єпископ на користь того, що чинний устрій задовольняє всіх членів суспільства?

Провідну роль у середньовічному суспільстві відігравали воїни, бо саме вони захищали від ворогів короля, країну й народ. Тому головна тогочасна цінність – земля – перебувала здебільшого в руках «тих, що воюють». Вони отримували її за службу у вигляді **феодалу** – земельного володіння з прикріпленими до нього залежними селянами. Він переходив від батька до сина разом з обов'язком нести військову чи іншу службу. Панівне становище в середньовічному суспільстві посідали великі землевласники – феодалі, тому й увесь устрій суспільно-політичного життя Європи тієї доби прийнято називати феодалізмом.

Французький феодал дає розпорядження управителю.
Мініатюра. XIV ст.

Подумайте!

Чому земля була найвищою цінністю для людей за середньовіччя?

В умовах постійних війн кожний великий феодал прагнув мати надійний загін важкоозброєних вершників. У нагороду за службу він роздавав їм більшу частину свого феодалу. Того, хто наділяв феодалом, називали сеньйором або сюзереном, а того, хто його отримував, – васалом. Якщо останній дробив отриманий феодал між своїми людьми, то вже ставав сеньйором для них. Його

Розгляньте ілюстрацію. Опишіть церемонію складання присяги на вірність.

Присяга на вірність у Франції. Мініатюра. XIV ст.

васали, своєю чергою, могли продовжити роздачі й теж перетворитися на сеньйорів. Таке підпорядкування має назву **васалітет**. В одних країнах, насамперед у Франції, діяло правило «васал мого васала – не мій васал». В інших, зокрема в Англії, усі феодала мали коритися королю і вважалися його васалами.

Установлення васального зв'язку накладало як на сеньйора, так і на васала певні обов'язки. Сюзерен мав брати васала під своє заступництво й захищати його від ворогів. Натомість васал забезпечував сеньйору «допомогу й пораду»: ніс військову службу й брав участь у судових засіданнях та обговоренні важливих справ при дворі сюзерена, в окремих випадках надавав йому грошову допомогу.

2. Побут і повсякденне життя. Як і в усі інші часи, вигляд житла, одягу та хатнього начиння залежав від роду занять і добробуту людини, а також від кліматичних особливостей місцевості. Селяни жили у великих і малих селах, зазвичай поблизу феодального замку. У селянських будинках було тісно, особливо взимку, коли там тримали ще й худобу. Зігрівалися за допомогою відкритого вогнища. Скло було дорогим, тому вікна затягували промасленим пергаментом або ганчірками. У темну пору житло освітлювалося за допомогою свічок чи олійних ламп.

Зовсім інший вигляд мали міські будинки – це були тричотириповерхові особняки з каменю, прикрашені зовні вежами, зубцями, балконами. З XII ст. в містах поширюється використання віконного скла.

Дізнайтесь! У якій країні Європи першими почали виготовляти скло?

Меблів у середньовічному будинку було небагато. Лише з XIV ст. стали більше уваги приділяти затишній і приємній оселі. Гарні речі, які раніше зрідка мали винятково багатії, все частіше починають траплятися в міських сім'ях.

Посуд довго залишався дуже простим і виготовлявся з глини чи олова. Вироби зі срібла або золота мали лише королі та знать, а вже наприкінці середньовіччя – і заможні містяни. Стали розрізняти посуд кухонний і столовий. Предмети столового посуду

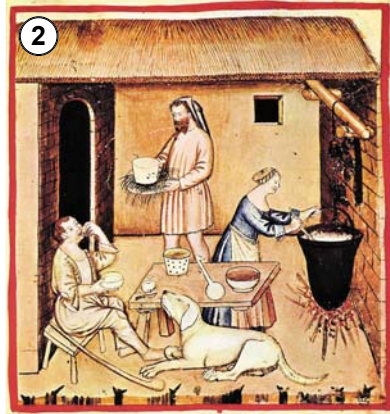
могли бути справжніми витворами ювелірного мистецтва. У бідних сім'ях усі меблі склалися зі скрині та ліжка, а посуд – з казана та блюда.

Дізнайтесь!

Які столові прибори в середньовіччі використовували в багатих і бідних сім'ях?

Середньовічні люди часто потерпали від голоду, але й у гарні часи їхнє харчування було досить скромним. Прості люди зазвичай їли двічі на добу, до того ж зранку з'їдали більшу частину, щоб мати сили для роботи.

Розгляньте ілюстрації. Яку роль у процесі виготовлення продуктів харчування відігравали жінки?

Виготовлення пасти (1), сиру (2). Мініатюри. XIV ст.

Найуживанішою їжею були хліб, каші, боби, ріпа, капуста, цибуля. Цукор був розкішшю, його замінював мед. Споживали також зібрані в лісі гриби, горіхи, ягоди. М'яса та молочних продуктів споживали небагато, значно більше їли риби. Сіль отримували через випарювання з морської води. Вона так цінувалася, що по всій Європі її приймали як гроші. Зі Сходу привозили прянощі. Вони були такі дорогі, що тогочасних багатіїв називали «мішками з перцем».

Подумайте!

Чому прянощі так цінувалися в середньовічній Європі?

На розвиток середньовічної моди значно вплинуло християнство, яке суворо засуджувало все «тілесне» й вимагало, щоб тіло й голова були закритими. У ранньому середньовіччі за одягом не завжди можна було навіть відрізнити чоловіка від жінки. Зазвичай зовнішній вигляд людини залежав від її статків і станової приналежності.

Розгляньте ілюстрації. Опишіть одяг і взуття головних персонажів на зображеннях.

Рогір ван дер Вейден.
Ілюстрація з Хроніки Ено.
1447 р.

Лицар Жоффрау де Ла Тур
Ландрі, який наставляє своїх
дочок. Мініатюра з рукопису
«Книги лицаря Бапти». 1450 р.

У XIV ст. відбувся переворот у моді: запанував вузький і видовжений силует. Для виготовлення одягу почали використовувати нові тканини – бавовняні, шовкові, оксамитові, а також коштовне каміння, вишивку, мережива. Виникла звичка носити довгу сорочку, щось на кшталт білизни. Взуття довго виготовляли з м'якої шкіри, без підборів. Селяни споконвіку взували дерев'яні сабо. Носили найрізноманітніші головні убори: круглі шапки, ковпаки, тюрбани, берети з хутром, хустки, капелюхи з пір'ям. Користувалися косметикою, парфумами, купуючи їх за неймовірні гроші у східних торговців.

Розгляньте ілюстрацію. Опишіть сукні та головні убори, які іспанські дами носили в XV ст.

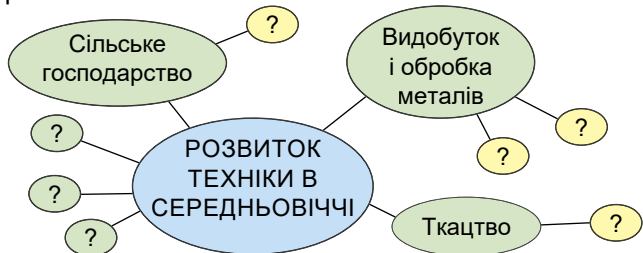
Педро Гарсія
де Бенабарре. Іспанські
дами. 1470-ті рр.

Дізнайтесь! Скориставшись посиланням або QR-кодом, ознайомтеся з додатковими матеріалами «Розвиток техніки в середньовіччі». За зразком складіть карту пам'яті із цієї теми.

<https://cutt.ly/EwWrVWTT>

Зразок:

3. Людина в колі сім'ї. Важливу роль у житті середньовічної людини відігравали шлюб і сім'я. Саме в сім'ї зберігалися традиції, формувалися норми поведінки, від батьків до дітей передавалися трудові навички.

Як у місті, так і в селі для дівчат звичайним було виходити заміж у 14–16 років. Чоловіки, особливо в містах, були старшими за своїх дружин. Адаже тогочасні звичаї вимагали, щоб, утворюючи сім'ю, чоловік міг сам її утримувати. Виходячи заміж, жінка приносила із собою посаг. Від чоловіка та його родичів вона отримувала так званий «ранковий подарунок». У містах його розмір чітко встановлювався в шлюбному договорі, який укладала подружня пара. Зрозуміло, що цінність таких внесків у спільне майно залежала від економічного становища сімей, з яких походили молодята.

Дізнайтесь!

Чому в епоху середньовіччя дівчата рано виходили заміж? Спираючись на приклади із зарубіжної літератури, дослідіть, як відбувався процес укладання шлюбу: на основі взаємних почуттів чи фінансових інтересів?

Дітей народжувалося багато – від 10 до 14 в кожній сім'ї, але через високу дитячу смертність живими зазвичай залишалося не більше двох-трьох. Унаслідок низького рівня медицини під час пологів помирала кожна шоста жінка.

Законним вважався лише шлюб, освячений церквою. А от самим ченцям і католицьким священникам одружуватися було заборонено. Солдати, студенти, слуги могли створювати сім'ю лише тоді, коли починали займатися якоюсь власною справою.

Становище чоловіка й жінки в сім'ї не було рівноправним. У середньовічному суспільстві панував чоловік. Саме чоловіки були правителями, воїнами, купцями, ремісниками, сіячами. Жінка здебільшого займалася домашнім господарством. Не випадково середньовіччя називає чоловіків «люди меча», а жінок – «люди прядки». Християнство вчило, що дружина має підкорятися своєму чоловікові. Проте жінки не лише народжували дітей і виконували хатню роботу. У селах вони нарівні з чоловіками працювали в полі, а в містах зазвичай продовжували після смерті чоловіка його справу. Нерідко після смерті короля його дружина ставала правителькою держави при своєму малолітньому синові, спадкоємцеві престолу.

Виховували дітей жінки. Хлопчики залишалися біля матері до семи років. Потім, залежно від того, до якої сім'ї вони належали, проходили відповідне навчання. Діти феодалів навчалися військового мистецтва, діти селян – сіяти, жати й доглядати за худобою, містян – ремісничої або торгової справи. Молодь із

*Розгляньте ілюстрацію.
Як художник показав, що збір
урожаю – дуже важка праця?*

*Жінки збирають урожай.
Мініатюра. XII ст.*

*Розгляньте ілюстрацію.
Як розподілено хатні справи між
членами родини? Чи це справедливий
розподіл праці, на вашу думку?*

*Середньовічна родина.
Мініатюра з рукопису XV ст.*

забезпечених сімей здобувала освіту, іншим зробити це було важче, а іноді й зовсім неможливо. Дівчата до самого заміжжя жили під опікою матері й у неї навчалися господарювати. Освіту, здебільшого досить примітивну, вони отримували також удома.

4. Поступове ускладнення структури суспільства. В XI–XIII ст. усіх світських феодалів стали називати лицарями (від німецького – «вершник»). Це слово стало синонімом знатності й благородства. Лицарями не народжувалися, а ставали. Це нелегке заняття вимагало не лише фізичної сили та особистої хоробрості, а й тривалого військового вишколу. У віці шести-семи років хлопчиків зі знатних сімей віддавали служити пажами при дворах великих феодалів, де їх навчали володіти зброєю та їздити верхи. Вони засвоювали також правила вишуканої придворної поведінки, училися танцювати та співати. Значно менше уваги приділялося вмінню читати й писати. Панувала думка, що лицарю це не потрібно. Цей погляд на освіту влучно передає старе франкське прислів'я: «Хто, жодного разу не скочивши на коня, до 12 років залишається в школі, той не здатен ні до чого більш путнього, ніж стати священником». Лише наприкінці середньовіччя частина лицарів стала усвідомлювати важливу роль освіти.

Закінчивши навчання, юнак ще декілька років служив зброєносцем у лицаря: усюди супроводжував його й допомагав у бит-

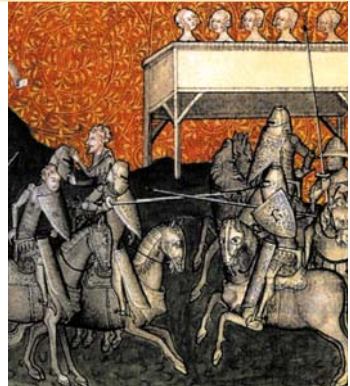
Розгляньте ілюстрації. Із чого склалися
лицарські обладунки?

Посвячення в лицарі.
Мініатюра. XIV ст.

Сцени
з лицарського життя.
Мініатюра. XIV ст.

Лицарський турнір.
Мініатюра. XIV ст.

вах. Лише після цього, у 18–20 років, відбувалося урочисте посвячення в лицарі. До пояса майбутнього лицаря прив'язували меч, надягали йому шпори й ударили кулаком по потилиці. Щоб продемонструвати свою спритність, він стрибав на коня і вражав списом опудало. Іноді посвячення проходило на полі бою. Юнака вдарили плазом меча й казали: «Будь лицарем!». Навіть король мусив пройти обряд посвячення в лицарі.

Порушення васалом своїх обов'язків, заплутаність відносин між сеньйорами та їхніми численними васалами, прагнення феодалів пограбувати слабшого сусіда – усе це призводило до безперервних війн.

Поступово склалися «правила війни», які стали частиною своєрідного «кодексу лицарської честі». Він передбачав хоробрість у битві, вірність сеньйору, захист християнської віри, надання заступництва знедоленим і немічним. Найганебнішим вважалося боягузтво, а честь цінувалася вище за життя.

У вільний від війни час улюбленою розвагою лицарів було полювання із соколом і лицарські поєдинки – турніри. На турніри, які перетворювалися на яскраві видовища, збирався натовп. Переможцем ставав той, хто за допомогою затупленого списа вибивав свого противника із сідла. Відбувалося це зазвичай без будь-яких тілесних ушкоджень. Турніри давали успішним лицарям чималий матеріальний зиск. Вони отримували за переможеного викуп, а також його коня, зброю та обладунки.

Подробиці

У XIV–XV ст. зароджується дворянство, до складу якого увійшли лицарство й наближені до короля посадові особи. Дворяни

вважали, що їхня головна відмінність від звичайних людей – особливі, притаманні лише їм якості: відданість королю, великодушність, відвага, вірність слову, вишуканість мови та вчинків.

Дворяни жили за рахунок ренти – плати, яку вони отримували від селян за надану в їхнє користування землю. До фізичної праці й торгівлі дворяни ставилися як до занять ганебних. Справою, гідною їхнього звання, вони вважали лише службу у війську або при дворі короля.

Дізнайтесь!

Аби дізнатися, як жили дворяни в ті часи, скористайтеся посиланням або QR-кодом та ознайомтеся з додатковим матеріалом «У феодальному замку».

<https://cutt.ly/7wWrVJuL>

Тимчасом як зростали статки церков і монастирів, збільшувалися їхні потужність і вплив на держави й людей.

До кінця середньовіччя селяни розподілилися на три великі групи:

1	Поземельно залежні	Були вільними Сплачували феодалу податки за користування його землею Підлягали суду феодала
2	Особисто залежні (серви)	Не могли піти від свого феодала Відбували панщину й платили продуктивний або грошовий податок Виконували громадські роботи
3	Вільні землевласники	Володіли власною землею Підлягали суду сеньйора Дуже невелика кількість (переважно в Скандинавії)

На зламі XV–XVI ст. у Східній Європі поширилося кріпацтво. Натомість залежних селян не можна було назвати кріпаками. Феодал не міг їх убити, продати або розлучити із сім'єю. Згодом у Західній Європі особисто залежних селян ставало дедалі менше в результаті їхніх повстань проти феодалів.

Жителі одного або кількох сусідніх сіл об'єднувалися в **громаду**. На громадському сході розв'язували всі важливі питання сільського життя. Громада обирала старосту, будувала церкву, дбала про порядок на своїх землях. До того ж вона допомагала бідним і сиротам, влаштовувала за власні кошти сільські свята. Вигнання з громади за провинку було дуже суворим покаранням.

У XII ст., з появою та зростанням середньовічних міст, до третього стану належали вже й містяни.

1. Як відбувалося формування трьох станів середньовічного суспільства?
2. Чому сеньйору доводилося передавати значну частину своєї землі васалам?
3. Які взаємні обов'язки мали сюзерен і васал?
4. Чому дворяни вважали себе кращими за інших людей?
5. Які права та обов'язки мала сільська громада?

1. До вас потрапив лист середньовічного мандрівника. Однак за багато століть окремі слова з нього втрачено. Перейшовши за посиланням або QR-кодом, спробуйте здогадатися, які саме слова написав мандрівник.

<https://cutt.ly/uw8Y7mHe>

2. Попрацюйте з додатковими джерелами інформації та поясніть на прикладах правило, яке діяло у Франції: «Васал мого васала – не мій васал».

Візьміть участь в імітаційній грі – проведіть судове засідання. Оберіть суддю, обвинувача, захисника, п'ять судових засідателів. У суді розгляньте три епізоди: 1) лицар позивається до сюзерена за те, що той не дав обіцяного за службу феодалу; 2) жінка позивається до чоловіка за розтрату посагу без її згоди; 3) слуга позивається до господаря, що той не дозволяє йому одружитися. Обвинувач і захисник наводять аргументи. Суддя та засідателі мають вирішити, хто міг виграти ці справи в той час.

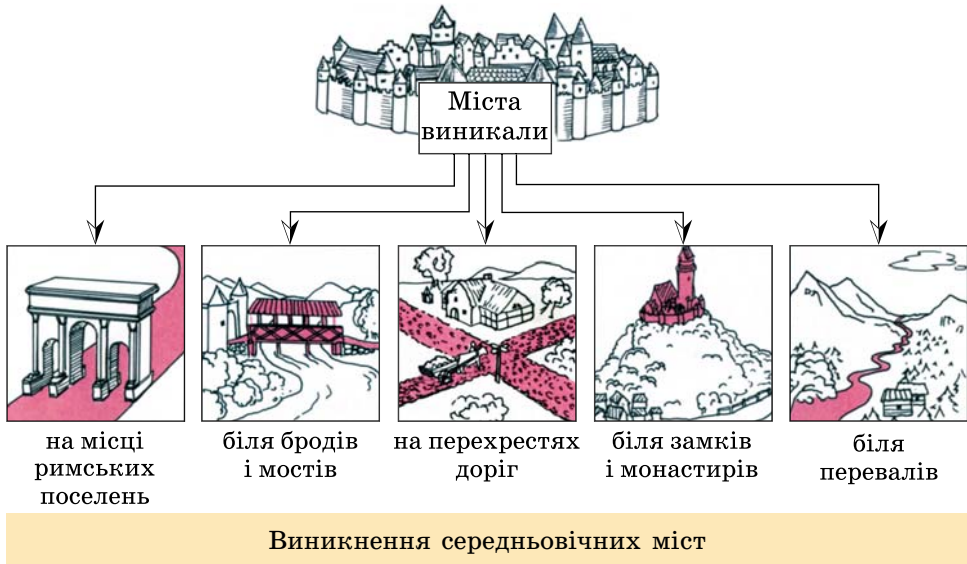
§15 СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ

Пригадайте!

Як називали феодального власника землі, який віддавав частину своїх земель із селянами іншому, дрібнішому феодалові, за службу?

1. Виникнення нових міст. На світанку середньовіччя більшість античних міст лежала в руїнах. У X–XI ст. стали відроджуватися старі міста й виникати нові. Сільські умільці, які у вільний час майстрували все необхідне – від плугів до одягу та посуду, – поступово зробили ремесло своїм головним заняттям. Невдоволені високим податком, вони втікали від своїх феодалів і засновували нові поселення. Тут охоче селилися також купці, а з посиленням селянської залежності – селяни-втікачі.

Спочатку міста виникли в Італії та Франції, потім – в Англії, Нідерландах і Німеччині, згодом – у скандинавських країнах, Угорщині, Ірландії тощо. Особливо багато міст було в Італії, Фландрії і на берегах великих судноплавних річок – Рейну та Дунаю. Проте і в інших країнах їх було так багато, що зазвичай селянин міг дістатися найближчого міста впродовж дня.

Подумайте! Чому міста будували саме в названих місцях?

Зазвичай середньовічні міста мали невеликі розміри й вміщували від кількох сотень до кількох тисяч мешканців. Місто з населенням 10–30 тисяч вважалося великим. Лише в деяких містах (Венеція, Флоренція, Кельн, Лондон, Прага, Генуя) проживало від 40 до 100 тисяч, і такі міста здавалися сучасникам велетенськими. Найбільшим був Париж: у XV ст. його населення сягало понад 200 тисяч.

Пригадайте! Які міста були найбільшими в стародавньому світі?

Україна і світ Як і всюди в Європі, в Русі-Україні за доби середньовіччя також виникло чимало міст. Літописи повідомляють, що в XI ст. їх було більше ніж 30, серед найважливіших були Київ, Чернігів, Вишгород, Галич. Населення Києва в XI–XII ст. складало понад 50 тисяч людей! А скандинави навіть назвали українські землі Гардарики – «країна міст». 🇺🇦

2. Міське самоврядування. Міста виникали на землі сеньйора й тому залежали від нього. Кожний феодал заохочував виникнення міст у своїх володіннях, тому що за дозвіл займатися ремеслом і торгівлею містяни сплачували йому чималі кошти. Згодом прагнення сеньйорів витягти з міст якомога більше прибутків наразилося на опір. У X–XIII ст. між містянами та сеньйорами точилася боротьба. Спочатку містяни виступали лише за скасування найважчих податків і надання торговельних приві-

леїв. Потім почали обстоювати самостійність міст. Іноді містянам удавалося мирно домовитися із сеньйором і викупити в нього окремі вольності. Але не всі сеньйори погоджувалися добровільно відмовитися від своїх прав. Тоді починалася запекла боротьба, яка нерідко супроводжувалася застосуванням зброї та інколи тривала століттями.

Сильні міста перемагали й ставали незалежними від сеньйорів. У Північній Італії та Франції такі вільні міста називали **комунами** (від лат. *комуніс* – «спільний»). Вони обирали зі свого середовища міську раду – магістрат, мали власний суд, ополчення і фінанси, самі встановлювали податки. Міська рада обирала мера (бургомістра).

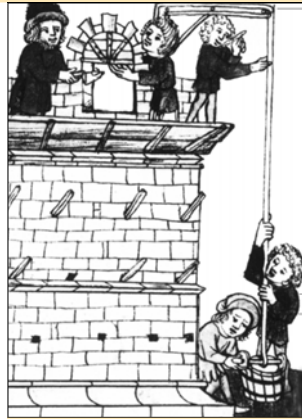
Особливу гордість містян становили величні, багато оздоблені собор і ратуша – будинок, де засідав та ухвалював важливі рішення магістрат.

Дізнайтесь! У яких містах України збереглися будівлі міських ратуш?

Розгляньте ілюстрації. Які роботи виконували вручну, а які – за допомогою механізмів?

Забудова міст.
Мініатюра. XIV ст.

Будівельники.
Мініатюра. XV ст.

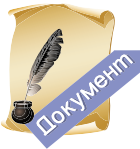
Важливим наслідком боротьби містян із сеньйорами стало звільнення від особистої залежності. Селянин-утікач, якщо прожив у місті рік і один день, ставав вільним. Недарма з'явилася приказка: «Міське повітря робить вільним». Лише в XIV–XV ст. міські брами стали зачиняти перед шукачами свободи.

Поступово міста переходили до **місцевого самоврядування** – самостійного розв'язання містянами найважливіших питань з життя їхнього міста. У країнах Центрально-Східної Європи,

Ратуша м. Магдебург. Сучасний вигляд

зокрема й на українських землях, поширення набуло **магдебурзьке право** – правова система, яка фактично надавала місту право на незалежність від феодалів. Виникла вона в XIII ст. в німецькому місті Магдебург як один з варіантів міського феодального права. Магдебурзьке право давало містянам дозвіл на місцеве самоврядування, на власний суд. Це була значна перемога в боротьбі зі свавіллям впливових феодалів і навіть королівської влади.

XI ст. 3 «Розповіді про власне життя» монаха Гвіберта Ножанського

«Духовенство й сеньйори, щоб витягти з простолюду гроші, вступили з ним у переговори та запропонували за сплату достатньої суми надати право утворити комуни. Користуючись нагодою відкупитися від безлічі утисків, простолюд дав багато грошей цим сріблολюбам. Після цього від англійців повернувся єпископ (сеньйор міста Лана). Коли він з обуренням говорив проти тих, хто укладав угоду, йому запропонували велику суму золота й срібла, і цього вистачило, щоб він пішов на поступки. Він склав присягу, що дотримуватиметься прав комуни...

Нездоланна заздрість до містян гризла єпископа та сеньйорів. Усі клятви вони порушили. Лють дикого звіра охопила людей нижчого стану; вони вчинили заколот і скріпили його клятвою вбити єпископа та його однодумців. Наступного дня безліч озброєних людей кинулися до палацу єпископа. Він вбрався в одяг одного зі своїх слуг, побіг у підвал під церквою і там сховався у винній бочці. Але єпископа витягли, і один з повстанців убив його».

1. У який спосіб містяни домовилися із сеньйором про утворення комуни? 2. Як містяни відповіли на порушення домовленостей з боку єпископа?

3. Ремесло та цехи. Реміснича праця становила одну з основ господарського життя середньовічного міста. Ремісники однієї спеціальності селилися на одній вулиці й об'єднувалися в союзи – **цехи**. Головна мета створення їх – захист від конкуренції ремісників, які не входили до складу цехів. Об'єднання в цехи дозволяло також підвищити якість продукції.

Поступово складні ремесла дробилися, і виникали нові цехи. У XIII ст. в Парижі їх існувало понад 100. У невеликих містах зазвичай діяло півтора-два десятки цехів.

Дізнайтесь!

Назвіть українські прізвища та вулиці українських міст, у яких відбулися назви ремісничих професій.

Усі рішення цеху ухвалювали на загальних зборах майстрів. Під час таких зборів затверджували також статут – обов'язкові для всіх членів цеху правила. Статут повністю регулював працю ремісника, підпорядковуючи її суворим обмеженням: коли потрібно починати й закінчувати роботу в майстерні, які дні вважати вихідними, яку продукцію випускати. За дотриманням статуту наглядали обрані старшини. Вони очолювали цех та особисто забезпечували високу якість виробів.

Бондарі.
Мініатюра. XV ст.

Розгляньте ілюстрації. Спираючись на них, опишіть, як відбувався процес виготовлення тканин.

Фарбувальники.
Мініатюра. XV ст.

Виготовлення шовку.
Мініатюра. XV ст.

Цех дбав про збереження рівності між його членами. Статути чітко визначали розміри майстерні, кількість у ній підмайстрів та учнів, інструментів і верстатів.

Цех об'єднував ремісників не лише в праці. Він виставляв воїнів для ополчення та несення вартової служби на мурах і вежах міста. Члени цеху обов'язково допомагали родинам хворих або померлих колег. Кожен цех купував будинок, де засідали старшини й відбувалися бенкети, а також зводив церкву чи каплицю на честь святого – покровителя свого ремесла. Усі міські цехи мали свої прапори та герби.

У XIV–XV ст. цехи досягли найвищого розквіту. Їм належала важлива роль у вдосконаленні середньовічного виробництва. Проте, остерігаючись його розширення, цехи почали гальмувати розвиток ремесла. Нерідко старшини знищували винаходи та переслідували винахідників.

4. Структура міського населення. Хоча боротьбу із сеньйорами вели всі містяни, її результатами скористалася насамперед міська верхівка. До неї входили представники найбагатших родин з-поміж знаті, купців, заможних домовласників. Вони засідали в магістратах та управляли містом у власних інтересах.

Основну масу населення середньовічного міста склали ремісники та купці. Ці середні прошарки міського населення ще називали бюргерством у Німеччині, буржуа – у Франції. Досить багато людей було зайнято у сфері послуг – перукарі (цирульники), мильники, корчмарі, слуги, візники тощо. Неодмінною рисою міського життя стали корчми, шинки, готелі, громадські лазні та перукарні.

У великих містах жили феодала зі своїми воїнами та слугами, королівські чиновники, юристи, викладачі шкіл та університетів.

У кожному середньовічному місті були свої жебраки – ті, кому міська влада давала спеціальний дозвіл на збирання милостині. Хоча вони перебували на узбіччі міського життя, до них ставилися прихильно: роздавали гроші біля церков, улаштовували притулки для старих і сиріт.

Міські жебраки. Віттарна картина. XV ст.

Дізнайтесь!

Щоб дізнатися, якими були середньовічні міста, ознайомтеся з додатковими матеріалами «Зовнішній вигляд середньовічних міст», перейшовши за посиланням або QR-кодом.

<https://cutt.ly/8wWrBg1t>

5. Середземноморська та балтійська торгівля. Поряд з ремісниками процвітання міст сприяли купці. Більшу частину свого життя середньовічний купець проводив у ділових поїздках, пов'язаних з постійним ризиком. Суходільні шляхи перебували в жалюгідному стані й аж кишіли розбійниками. На морі завжди існувала загроза потрапити не лише в бурю, а й у полон до піратів. До того ж купецький гаманець суттєво спустошували незліченні мита.

Подумайте!

Якими якостями мав володіти середньовічний купець, зважаючи на ризики та складнощі його роботи?

Усе це змушувало купців об'єднуватися в **гільдії** – союзи, що створювалися для спільного захисту, забезпечення вигідних умов торгівлі та отримання привілеїв. Члени гільдії разом протистояли розбійникам і здобували торговельні привілеї в інших країнах, у скрутних обставинах допомагали один одному. Утім, попри всі негаразди, кількість купців постійно зростала. Молодих людей приваблювала можливість швидко розбагатіти й побачити інші країни.

Головні торговельні шляхи перетиналися на двох «перехрестях»: у Середземномор'ї та на Балтійському й Північному морях.

Перехрестя торговельних шляхів

Середземномор'я	Балтійське та Північне моря
<p>Осередок торгівлі Західної Європи зі Сходом. Центри – італійські міста <i>Генуя, Венеція</i>. Захід постачав <i>сукно, зброю, золото й срібло</i>. Зі Сходу надходили предмети розкошів: <i>тонкі тканини, китайська порцеляна, прянощі, пахощі, коштовне каміння</i>.</p>	<p>Провідну роль відігравали купці з німецьких міст, які створили торгово-політичний союз на чолі з містом <i>Любеком</i> – Ганзу. Торгували товарами широкого вжитку – <i>рибою, сіллю, хутрами, вовною, льоном, воском, деревиною та зерном</i>. Ганза переважно займалася посередницькою торгівлею та перевезеннями.</p>

Купцям було складно орієнтуватися в безлічі монет з різних країн і місцевостей, тому виникла потреба в професійних знавцях грошей. Саме до них ішли купці, щоб за помірну плату поміняти свої гроші на потрібну їм іноземну монету. Ці люди – *лихварі* – також брали гроші на зберігання і давали потрібні суми в борг під відсотки, переказували кошти з одного міста до іншого.

Подробиці

Лихварство – надання грошей у борг з виплатою відсотків – існуватиме протягом багатьох століть. Купець віддавав свої гроші лихвареві та отримувал натомість особливий документ – *вексель*. Показавши його в іншому місті, купець одержував свої гроші. Така послуга перетворювала ризиковану поїздку на зручну та безпечну подорож.

Сцена з життя ганзейського порту Гамбург. *Мініатюра. XV ст.*

Розгляньте ілюстрацію. Із чого можна зробити висновок, що торгівля в порту м. Гамбурга відбувалася дуже жваво?

Середньовічні купці. *Мініатюра. XV ст.*

1. Що сприяло виникненню міст?
2. Схарактеризуйте структуру міського населення.
3. Поясніть терміни «комуна», «гільдія», «лихварство».
4. Чим торгували купці Генуї, Венеції та Любека?

1. На контурній карті позначте найбільші економічні центри Європи, міжнародні торговельні «перехрестя», найпопулярніші торговельні шляхи.
2. Складіть таблицю «Цехова організація» за двома рубриками: 1) переваги; 2) недоліки.
3. Скориставшись посиланням або QR-кодом, розв'яжіть кросворд «Середньовічне місто».

<https://cutt.ly/Cw8Y8Bt5>

Однією з найвідоміших постатей середньовіччя є венеціанський купець і мандрівник Марко Поло. Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео «Як Марко Поло крізь століття зорієнтував Колумба на нові відкриття». Використовуючи відомості з курсу «Географія», а також додаткові джерела інформації, на контурній карті прокладіть маршрут подорожей Марко Поло, позначте країни й міста, які він відвідав. Сформулюйте, які, на вашу думку, якості характеру потрібно було мати, аби в добу середньовіччя здійснити таку далеку подорож.

<https://cutt.ly/ywnXPSqD>

§16 СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Подумайте! Зі слів у хмаринці складіть логічні пари.

1. Форми та прояви соціальних конфліктів. Невід’ємною частиною середньовічної історії були конфлікти не лише між племенами чи країнами, а й всередині суспільства. Це були так звані соціальні конфлікти – відкрите протистояння різних верств суспільства. Причинами їх ставали несумісні потреби, інтереси та цінності різних груп людей.

Метою боротьби всередині суспільства не було захоплення нових територій. Соціальні конфлікти не відбувалися в один момент, вони могли тривати роками.

Пригадайте! Які форми соціальних конфліктів ви знаєте?

Як ви вже дізналися з матеріалів попередніх параграфів, суспільство в середньовічній Європі поділялося на стани. При цьому трудівники – селяни та містяни – посідали найнижчий щабель соціальної ієрархії. Усе населення постійно страждало від голодних років, затяжних воєн і страшних епідемій. Але найболючіше все це відбивалося саме на простих людях, які й у добрі часи не мали великих статків.

Суспільні процеси у Європі в другій половині XIV ст.

Роль містян як третього стану – «тих, що працюють» – посилювалася, загострювалися суперечності між містянами та феодалними сеньйорами.

Різке похолодання призвело до неврожаю, а це, своєю чергою, – до великого голоду 1315–1317 рр. Виросли смертність, злочинність, швидко поширювалися хвороби.

Епідемія чуми – «чорна смерть» – забрала близько третини населення Європи.

Столітня війна (1337–1453 рр.) між Англією та Францією принесла багато смертей і розорила як людей, так і державну казну. Найбільше страждали селяни – посіви знищувалися, худоба гинула, господарство занепадало. Натомість сеньйори постійно намагалися збільшити податки.

У верхівці суспільства також відбувалися зміни. Деяким феодалам надавалися широкі права в управлінні окремими територіями. По суті вони перетворилися на повноправних володарів,

Розгляньте ілюстрацію.
Що селяни приносять
землевласнику як оброк?

Селяни здають оброк.
Гравюра. XV ст.

хоча й залишалися васалами короля. До кінця XI ст. в більшості європейських країн панувала феодальна вольниця. Король мав дедалі менше важелів, аби змусити феодалів підкоритися. Запанував принцип «Кожен барон – король у своїх володіннях».

Подумайте! Як ви розумієте принцип «Кожен барон – король у своїх володіннях»?

2. Міські повстання. Прагнення феодалів витягти з міст якомога більше прибутків спричиняло опір містян. У X–XIII ст. між ними та сеньйорами точилася боротьба, яку зазвичай називають комунальним рухом. Він розгортався у два етапи. На першому етапі містяни вимагали від сеньйорів зменшення або скасування найважчих поборів і надання їм торгових привілеїв, на другому – міського самоврядування. Часто це протистояння завершувалося відкритою боротьбою.

Пригадайте! Що таке комуна?

У 1347 р. в Римі спалахнуло повстання, яке очолив *Кола ді Рієнцо*. Син трактирника, він здобув ґрунтовну освіту й був прекрасним оратором. Повсталі оголосили Рим республікою. Кола ді Рієнцо закликав італійські міста об'єднатися навколо Риму, але вони не бажали втрачати свою незалежність. А після спроби ді Рієнцо підвищити податки, щоб мати кошти для наймання війська, римляни обурилися і вбили його.

Під час постійних війн дворянство зазнавало великих втрат загиблими та полоненими. Тому в органах влади збільшувалася кількість, а отже, і вплив представників міст. Вони вимагали права контролювати державні витрати й військові справи, призначати на державні посади.

Розгляньте ілюстрацію. Як відбувалася облога замку? Як ви вважаєте, чи мали захисники замку шанс відстояти свою фортецю за такої кількості озброєних нападників? Думку аргументуйте.

Облога замку. Франція. Мініатюра. XV ст.

У 1358 р., коли *дофін* (спадкоємець короля) Франції відмовився погодитися на умови містян, у Парижі спалахнуло повстання. Його очолив купецький старшина *Етьєн Марсель*. Спершу заколотники досягли успіху, дофін навіть утік з Парижу, а місто взяли в облогу. Однак на заваді успіхам повстанців стала селянська війна.

Україна і світ У середньовічній Русі-Україні довготривала політична напруга та соціальні конфлікти спричинили Київське повстання 1068 р. Спусковим гачком протистояння стала нищівна поразка від половців і безпорадність князів. Кияни зібралися на віче й вирішили власноруч боронити місто від ворога. Вони навіть змусили князя київського Ізяслава тікати до Польщі та звели на престол полоцького князя Всеволода. Однак невдовзі Ізяслав із чужоземним військом повернувся до Києва та вчинив жорстоку розправу над заколотниками. Аби запобігти повстанням у майбутньому, він наказав перенести торг, на якому відбувалися віча, до дитинця – під нагляд князя й дружини. ■

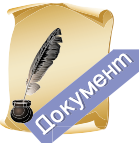
Подумайте! Чи є проявом демократії розв'язання важливих питань під час віча?

3. Селянські війни. З XII ст. серви (особисто залежні селяни) стали звільнятися від залежності. Це вдавалося тим, хто мав гроші, тому що за свободу платили великий викуп. Згодом себе стали викупувати навіть цілі села, зокрема так часто бувало у

Франції. До кінця XIV ст. багато сервів уже були особисто вільними. У Франції та Англії цьому сприяли селянські повстання.

У Франції під час Паризького повстання 1358 р. на чолі повсталих селян став *Гійом Каль*, колишній солдат і талановитий організатор. Феодали зневажливо називали селян «жаками» за популярним серед простолюду іменем Жак, і тому сам цей виступ отримав назву «Жакерія».

Повстання почалося недалеко від Парижу. Невдовзі рух охопив велику територію. Селяни спалювали податкові списки, руйнували замки, вбивали феодалів. Головним девізом повсталих було знищення всіх знатних людей у державі.

XIV ст. 3 «Хроніки перших чотирьох Валуа» про Жакерію

«У той час спалахнув бунт жаків у Бовезі... Між ними був один чоловік, бувалий і добрий говорун, високої статури й гарний на обличчя. Ім'я його було Гійом Каль. Його жаки й обрали своїм ватажком... І коли побачили жаки, що зібралась їх безліч, накинулись вони на дворян і багатьох повбивали...»

Тоді дворяни, які в пошуках сховища прибули до короля Наварри, просили його, щоб... потурбувався він про те, як розгромити, розбити і знищити цих жаків... Коли король Наварри, взявши з дворян присягу, що в його справах вони йому не заважатимуть, вирушив з... лицарями й англійськими найманцями, всього в нього було близько 400 воїнів. Король Наварри попросив перемир'я у вождя жаків і висловив бажання переговорити з ним. Гійом Каль пішов до нього запросто, не вимагаючи ніяких заручників. Оскільки жаки залишилися без вождя, Роберт Серкот (командир англійців) ударив на них з флангу з усіма своїми людьми... жаки зовсім змішалися... самі почали давити один одного, і безліч їх було вбито англійцями... Тоді... барони й сеньйори почали вбивати жаків майже без опору».

Як автор описує Гійома Каля – з повагою, симпатією, ненавистю або якимось інакше? Висловіть своє ставлення до нього.

На придушення повстання вирушило феодальне ополчення. Гійома Каля підступно схопили й після жорстоких катувань стратили, загони селян було розбито. Придушення Жакерії прискорило поразку Паризького повстання. Етьєна Марселя вбили, а над головними учасниками повстання вчинили розправу. Попри поразку звільнення селян після Жакерії прискорилося.

У 1381 р. повстали селяни в Англії, їх очолив покрівельник *Вот Тайлер*. Вони громили монастирі та феодальні маєтки, спалювали податкові документи, вбивали збирачів податків, суддів тощо. Селянські загони увійшли в Лондон. Селяни вірили в доброго й справедливого правителя, який покращить їхнє життя. Король був змушений піти на переговори з повсталими,

під час яких Вота Тайлера вбили, а згодом розправилися і з іншими.

*Розгляньте ілюстрацію.
Як на мініатюрі зображено
розправу над повсталими?*

Жакерія. Мініатюра з «Хронік» Жака Фруассара. XIV ст.

*Розгляньте ілюстрацію.
Опишіть сцену, зображену
на мініатюрі.*

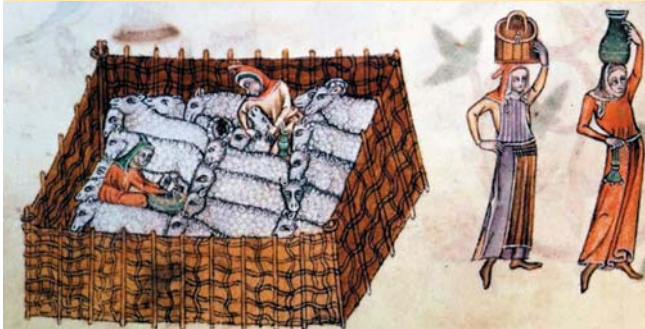

Убивство Вота Тайлера. Мініатюра. XIV ст.

Водночас в Англії розгорнувся рух за реформу церкви. Наприкінці XIV ст. його очолив професор **Джон Вікліф**. Він вважав, що церква не повинна бути багатюю і має віддати свої землі та інше майно світським правителям. Вікліф різко виступав проти заборони читати Біблію. Аби віряни могли пізнати Слово Боже, він переклав Біблію англійською мовою. Учення Вікліфа знайшло широкий відгук у народі. Проти офіційної церкви й несправедливості чинного устрою виступали бідні священники – **лоларди**. Вони запитували: «Коли Адам орав, а Сва пряла, хто був тоді дворянином?». У цих словах відбивалися інтереси селян і міської бідноти.

Подробиці

*Розгляньте ілюстрацію. Які види робіт
виконують члени сім'ї на овечій фермі?*

Овеча ферма. Мініатюра. 1320-ті – 1340-ві рр.

Повстання Вота Тайлера мало для Англії важливі наслідки. Після його придушення королем довелося зменшити податки й полегшити вимоги до тих, хто наймався на роботу. Наприкінці XV ст. залежні селяни були для Англії вже рідкістю. Селяни стали самі вивозити продукти на ринок, число заможних серед них зросло.

1. Які суспільні процеси в другій половині XIV ст. призвели до загострення соціальних конфліктів?
2. Поясніть термін «комунальний рух».
3. Чому селянську війну у Франції називають Жакерією?
4. Які наслідки для Англії мало повстання Вота Тайлера?
5. Що означав вислів: «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був тоді дворянином?».

1. У зошиті заповніть порівняльну таблицю.

Повстання в Римі та Парижі

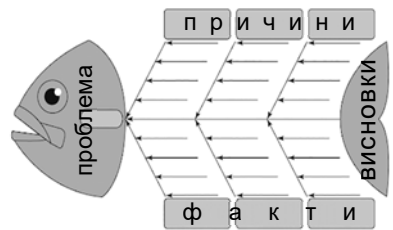
Місто	Дата	Хто очолив	Чого досягли	Як завершилося

2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, візьміть участь в онлайн-вікторині «Соціальні конфлікти в середні віки».

<https://forms.gle/Ha7H36kJgsNLuJ8G7>

Робота в групах. Схема *Fishbone* («Скелет риби»). Об'єднайтеся у три групи. Кожна група отримує аркуш паперу, на якому зображено скелет риби. На голові риби запишіть: «Проблема: Соціальні конфлікти в Європі в другій половині XIV ст.». Сформулюйте й запишіть угорі *причини* означеної проблеми, унизу – *факти*, що стали наслідком зазначених причин, на хвості – *висновки*. Визначте представників груп, які презентують результати роботи. У загальному колі запропонуйте власні варіанти шляхів для подолання таких конфліктів.

УЗАГАЛЬНЕННЯ І ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ ДО РОЗДІЛУ 3 «СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО (V–XV СТ.)»

1. Історична лабораторія. Проаналізувавши матеріали підручника та інтернет-ресурсів, складіть порівняльну таблицю позитивних і негативних факторів, що вплинули на демографічну ситуацію в добу середньовіччя. Подумайте, які чинники призводили до погіршення ситуації, а які – навпаки, полегшували життя середньовічної людини.

Позитивні фактори	Негативні фактори

2. Проектне завдання. Робота в групах. Об'єднайтесь у три групи й підготуйте повідомлення про повсякденне життя представника середньовічного суспільства «Один день із життя...»: лицаря (1 група); міщанина (2 група); селянина (3 група). Можете використовувати нижчеподані ілюстрації. Після представлення всіх проєктів у класі дайте відповідь на запитання: «Як саме, на вашу думку, у середньовічних країнах церква підтримувала поділ суспільства на окремі стани?».

3. Творча студія. Для людини будь-якої історичної епохи, зокрема й середньовічної, украй важливим є поняття власної гідності. Враховуючи, що гідність – це термін, що визначає уявлення людини про власну цінність, подумайте, чи можна повстання епохи середньовіччя вважати боротьбою з метою захисту власної гідності. Свою думку аргументуйте.

4. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте контрольні онлайн-тести до розділу 3.

<https://forms.gle/yf2JHUvtJDhWs6xPA>

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ В X–XV СТ.

§17 ЕТАПИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Пригадайте!

У чому полягали причини та сутність політичної роздробленості Русі-України?

1. Монархічна влада. За тисячоліття свого існування середньовічні держави подолали великий і складний шлях.

Конунги германських племен були звичайними військовими вождями. Вождь очолював дружину лише доти, доки вміло та вдало командував нею. На відміну від племінних вождів королів не обирали. Їхня влада переходила в спадок усередині одного зі знатних родів.

*Розгляньте ілюстрацію.
Пригадайте, хто коронував
Карла Великого.*

Коронування
Карла Великого.
Мініатюра. XV ст.

Правителі варварських королівств не мали постійного місця проживання і весь час переїжджали з одного поселення до іншого. Вони жили за рахунок прибутків, які давав власний *домен* – спадкове земельне володіння. Постійних податків тоді ще не існувало.

Усі свої скарби король возив у великих скринях за собою. Навіть у Карла Великого не було столиці, хоча найдовше він залишався у своєму палаці в Аахені. Тривалий час середньовічні королівства не мали постійних і чітких кордонів. Король вважав свою державу військовою здобиччю. Він ділив її на частини між синами-спадкоємцями, а ті, своєю чергою, перекроювали володіння померлого батька.

Подумайте!

До чого призводив поділ держави між синами – спадкоємцями короля?

У XII ст. королівська влада помітно зміцніла. Вона стала перетворюватися на грізну силу, що легко ламала опір непокірних.

Чинники зміцнення королівської влади у XII ст.

1. Стрімке зростання міст. Вони стали надійними й багатими союзниками королів у боротьбі з феодалними сеньйорами. Міські гроші, отримані від торгівлі та ремесел, відчутно поповнили королівську скарбницю.
2. Упорядкування податків і регулярне надходження їх у розпорядження короля.
3. Підтримка центральною владою дрібних феодалів, які потребували захисту від сваволі можновладних сеньйорів.
4. Об'єднання навколо трону через постійну загрозу зовнішніх війн.

Отже, влада зосередилася в руках короля. При ньому існувала королівська рада. До неї входили: *канцлер* – перший міністр, *скарбничий* – відповідальний за фінанси, *маршал* – головнокомандувач війська тощо. Почали діяти судові палати, сформува-лася мережа чиновницького управління на місцях.

Розгляньте ілюстрацію. Визначте роль короля Альфонсо в судовому засіданні. Доведіть свою думку.

Король Іспанії Альфонсо X та його суд.
Ілюстрація з «Книги ігор». XIII ст.

2. Етап роздробленості. Помітне розширення Франкської держави на початку IX ст. привело до змін в її управлінні. На чолі великих племен стояли герцоги, чия влада передавалася спадково. Решту території складали близько 200 графств, де розпоряджались графи, яких призначав король. Прикордонні області перебували в розпорядженні маркграфів (від цієї назви походить титул «маркіз»). Графи в межах своїх володінь стежили за виконанням королівських наказів, контролювали суди, командували військом.

Широкі права в управлінні окремими територіями отримували окремі феодалі. По суті, вони перетворилися на повноправних володарів, хоча й лишалися васалами короля. До кінця XI ст. в більшості європейських країн ця феодална вольниця мала перевагу над королем. Уже за наступників Карла Великого запанувала **політична роздробленість** – розпад держави на окремі територіальні володіння.

Україна і світ В історії Русі-України також був період роздробленості. Із середини XII ст. окремі князі дедалі більше поводили себе як повноправні господарі у своїх уділах – вотчинах. Їхні володіння були різними за розміром, а князі належали до різних династій. Намагання князів збагатитися чи захопити владу призводили до **міжусобних війн**, тобто війн між людьми чи групами всередині держави. Хоча Київ і залишався одним з найбільших і найбагатших міст Європи, влада великого князя київського вже не була такою всеосяжною. Саме тоді виникло й зміцніло Галицько-Волинське князівство.

Подумайте! Чи були у великого князя київського васали, як у французьких королів?

3. Утворення станово-представницьких монархій. На зламі XIII–XIV ст. систему управління доповнили органи влади, що склалися з представників трьох станів: духовенства, дворян і містян.

Станово-представницькі органи в середньовічній Європі

Англія	Франція	Іспанія	Німеччина	Польща
Парламент	Генеральні штати	Кортеси	Рейхстаг	Сейм

Кожна країна йшла до нової форми правління власним шляхом. В Англії свавілля баронів обурювало лицарів, громаду міст і частину знаті. Вони вступили у відкриту боротьбу з королем.

Аби заручитися широкою підтримкою, король у **1265 р.** скликав збори, на які запросив не лише верхівку духовенства та знаті, а й представників лицарства й міст. Так було започатковано англійський **парламент** – орган станового представництва та вищу законодавчу установу. Парламент допомагав королю керувати державою, протистояв зазіханням знаті, забезпечував вчасне збирання податків, повідомляв короля про потреби станів. Згодом у парламенті утворилися дві палати. Вище духовенство та знать входили до верхньої палати (лордів), у нижній палаті (громад) засідали по два лицарі від кожного графства й по два містянина від великих міст. Англійський парламент не лише встановлював податки, а й брав участь в ухваленні законів. Виникнення парламенту перетворило Англію на сильну державу зі становим представництвом.

Пригадайте!

Чи були в Київській державі зібрання громадян, які разом із владою ухвалювали важливі рішення? Яку назву вони мали?

У **1302 р.** у Франції виникли **Генеральні штати** – орган для обговорення державних справ і затвердження запропонованих королем податків. Поряд із церковною і світською знаттю до участі в них допустили багатих містян – від імені «тих, що працюють».

Подумайте!

Чому до участі в Генеральних штатах не допустили селян?

Кожний стан засідав окремо й мав один голос. Разом збиралися лише для ухвалення спільного рішення. Оскільки інтереси двох перших станів зазвичай збігалися, під час голосування вони мали перевагу над містянами, хоча ті й становили більшість. Генеральні штати стали надійним помічником короля в управлінні державою. Але те, що король скликав їх не регулярно, а лише в разі потреби і не звітував перед ними у своїх діях, робило Генеральні штати залежними від королівської влади.

Розгляньте ілюстрацію.

Де, на вашу думку, зображено представників духовенства та знаті, а де розмістилися лицарі та містяни? Хто очолює засідання?

Англійський парламент.
Кін. XIII ст.

Подумайте!

Чому Генеральні штати стали надійним помічником короля в управлінні державою?

Подробиці

Ще в XI ст. в іспанській Кастилії (тоді незалежній державі) склався звичай скликати вищу світську та церковну знать для обговорення нагальних державних проблем. Згодом у таких зборах стали брати участь представники міст і вільного селянства. Так виникли органи станового представництва – **кортеси**. Згодом вони почали діяти й в інших іспанських державах.

На зразок західноєвропейських країн у Польщі також склалася станова монархія. Король правив, спираючись на орган станового представництва – **сейм**.

Так у Європі виникли **станово-представницькі монархії** – централізовані держави, у яких влада монарха спиралася на станово-представницькі органи влади. Зазвичай їм дозволялося лише давати королю поради. Але навіть у такому вигляді вони допомагали узгодити цілі короля з інтересами повноправних станів королівства.

Розгляньте ілюстрацію. Порівняйте зображення англійського парламенту (с. 117) та іспанських кортесів.

Кортеси. Мініатюра. XV ст.

1. У чому полягала відмінність між племінними вождями та королями?
2. Чому середньовічні королівства не мали чітких кордонів?
3. З кого складалася королівська рада?
4. Коли і як було започатковано парламент в Англії?
5. Як відбувалася робота Генеральних штатів у Франції?
6. Визначте функції станово-представницьких органів влади в країнах Західної Європи.

1. У зошиті складіть схему англійського парламенту.
2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте вправу «Державотворення в середні віки».

<https://cutt.ly/Ew8Y5tjl>

Використовуючи матеріали параграфу та додаткові джерела інформації, складіть аналітичну таблицю, у яку запишіть, що таке *Генеральні штати*, *кортеси*, *парламент*, *сейм*, у яких країнах вони існували і які верстви населення представляли.

§18 ЗОВНІШНЯ КОЛОНІЗАЦІЯ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНФЛІКТИ

Пригадайте!

Що означають терміни «внутрішня колонізація», «зовнішня колонізація»?

1. Хрестові походи. Наприкінці XI ст. племена турків-сельджуків, які сповідували іслам, захопили майже всю Малу Азію. Нерідко вони вороже ставилися до місцевих християн і перешкоджали відвідуванню прочанами храму Гробу Господнього в Єрусалимі – головної християнської святині. З проханням допомогти в боротьбі проти сельджуків до Заходу звернувся візантійський імператор Олексій I Комнін. У **1095 р.** у французькому місті Клермон Папа Урбан II закликав християн доєднатися до війни з мусульманами. Учасникам походу він пообіцяв відпущення гріхів і земні багатства. У натовпі, що слухав Папу, були лицарі, селяни, містяни. Вони зустріли палку промову Урбана II вигуками: «Так хоче Бог!». Люди нашивали на одяг хрести (звідки й пішла назва «хрестоносці») на знак того, що готові вирушити на відвоювання Святої землі. Почалася доба **хрестових походів**, яка тривала з **1096 по 1270 р.**

Розгляньте ілюстрацію. Подумайте, яка основна ідея цієї мініатюри.

Імператор Олексій I Комнін отримує благословення від Ісуса Христа.
Мініатюра. XII ст.

Причини хрестових походів

1. Папство мало на меті поширити вплив католицької церкви на Схід та посилити свій авторитет у Західній Європі.
2. Знаті і правителі прагнули розширити свої володіння.
3. Купці шукали нових ринків, а відтак – збільшення прибутків.
4. Лицарі бажали слави та збагачення.
5. Селяни сподівалися отримати землю та незалежність від феодалів.
6. Істинні віряни воювали за поширення християнства як засобу порятунку людини й людства загалом від гріхів.

Першими навесні 1096 р. виступили погано озброєні й невідготовлені юрби селян і міської бідноти. Разом вони рухалися на Схід через Угорщину й Болгарію, грабуючи місцеве населення і вчиняючи безлад. Уже в першій битві майже все це воїнство поклато голови під мечами сельджуків. Улітку й восени **1096 р.** на Схід вирушило лицарство. Почався **Перший хрестовий похід.**

Україна і світ Одним з керманічів Першого хрестового походу став Гуго I Великий – син короля Франції Генріха I та київської княжни Анни Ярославни, онук великого князя київського Ярослава Мудрого. Середньовічні джерела донесли до нас розповіді про його хоробрість і відвагу.

Лише в **1099 р.** хрестоносці штурмом узяли Єрусалим і вчинили там страшенний розгром. На завойованих територіях постали чотири держави хрестоносців, де панували перенесені із Західної Європи феодальні порядки.

Єрусалимське королівство		
Відіграло найголовнішу роль		
Антиохійське князівство	графство Триполі	Едеське графство
Склали васальну присягу, однак залишалися незалежними		

Подумайте! Чи можна назвати ці держави колоніями європейців на Сході?

Для захисту християнських володінь і охорони паломницького шляху створили **духовно-лицарські ордени** – госпітальєрів, тамплієрів, Тевтонський орден. Їхні члени присягалися не одружуватися, жити в бідності й послуху. На відміну від звичайних монахів члени духовно-лицарських орденів повинні були боротися зі зброєю в руках проти ворогів християнської віри.

Подробиці

З XII ст. почався наступ мусульман на володіння хрестоносців. Це призвело до організації наступних семи походів. Під час Четвертого хрестового походу (1202–1204) хрестоносцям вдалося захопити Константинополь. Місто було варварськи спустошено та пограбовано.

XIII ст. Із хроніки Жоффрау де Віллардуена «Завоювання Константинополя»

«Вогонь почав поширюватися містом, яке невдовзі яскраво запалало й палало всю ніч і увесь наступний день до самого вечора. У Константинополі це

була вже третя пожежа відтоді, як франки й венеціанці прийшли на цю землю, і в місті згоріло більше будинків, ніж можна нарахувати в будь-якому з трьох найбільших міст Французького королівства.

Решта війська, розсипавшись містом, набрала безліч здобичі – так багато, що справді ніхто не зміг би встановити її кількість або цінність. Там були золото й срібло, столове начиння і коштовне каміння, атлас і шовк, одяг на білячому й горностаєвому хутрі й взагалі все найкраще, що тільки можна відшукати на землі. Такої великої здобичі не брали в жодному місті із часів створення світу.

Скориставшись пам'яткою «Як працювати з писемним джерелом (документом)» (с. 10), проаналізуйте документ. Висловіть свою думку про дії хрестоносців у захопленому Константинополі.

У 1212 р. відбувся дитячий хрестовий похід, у який вирушили юні німці й французи. Їхня доля склалася трагічно: частина дітей загинула під час корабельної аварії, інші дісталися Александрії, але там потрапили в полон, і їх продали в рабство.

Урешті-решт успіху хрестові походи не досягли. У 1291 р. впала остання твердиня лицарства – місто **Акра**. Зазнавши поразки, хрестоносний рух на Схід вичерпав себе та згас.

Проте хрестові походи мали важливі наслідки для Європи. Уперше із часів античності Захід і Схід увійшли в тісний контакт.

Наслідки хрестових походів

Позитивні	Негативні
<ol style="list-style-type: none">1. Розширення знань християн і мусульман одне про одного.2. Розвиток торгівлі між Заходом і Сходом.3. Запозичення наукових знань європейцями, розвиток математики, медицини, географії тощо.4. Знайомство європейців з новими сільськогосподарськими культурами (запозичення гречки, абрикосів, лимонів тощо).5. Установлення нових звичаїв у Європі (поява лазень, матраців, дзеркал, диванів, виделок тощо).	<ol style="list-style-type: none">1. Численні людські жертви.2. Руйнування міст і пам'яток культури.3. Поглиблення конфлікту між православним Сходом і католицьким Заходом.4. Посилення взаємної ворожості християн і мусульман.

Подумайте!

Зробіть висновок: як (позитивно чи негативно) хрестові походи вплинули на подальший розвиток Європи? Думку обґрунтуйте.

2. Реконкіста. У 711 р. араби разом з берберами (або ж маврами, корінними жителями Північної Африки) вдерлися у Вестготське королівство в Іспанії. Уже в першій великій битві численніше військо вестготів зазнало нищівної поразки. Одна за одною загарбникам здалися всі великі фортеці королівства. Від подаль-

шого завоювання Європи арабів зупинили франки на чолі з Карлом Мартеллом.

Мусульманська Іспанія (або Ал-Андалус) залишалася складовою частиною Дамаського халіфату, але згодом оголосила себе незалежною державою. В XI ст. низка міжусобиць спричинила розпад Ал-Андалусу на декілька десятків самостійних князівств. Певна частина місцевого населення прийняла іслам. Інші зберегли свою релігію, але засвоїли мову та звичаї загарбників.

Араби принесли на Піренейський півострів передові господарські досягнення і високі культурні здобутки. Майже на очах Іспанія перетворилася на квіту-чий куточок Європи.

Єдиною територією, яку маври не змогли завоювати, були важкодоступні гірські райони на півночі Піренейського півострова. Саме звідти й почалося визволення захоплених мусульманами земель. Їхнє повернення отримало назву **Реконкіста** (з ісп. – «відвоювання») і тривало майже вісім століть – з VIII до кінця XV ст.

Розгляньте ілюстрацію. Як на зображенні відрізнити християн від мусульман?

Битва Реконкісти.
Мініатюра. XIII ст.

Розгляньте ілюстрацію. Висловте свою думку щодо необхідності мирного співіснування людей.

Християнин і мавр грають у шатрандж¹.
Малюнок з «Книги ігор». XIII ст.

¹ Шатрандж – давня форма шахів.

Одне за одним роздроблені мавританські володіння гинули під злагодженими ударами християнських правителів, які діяли спільно. Кордони арабських володінь поступово відсувалися на південь.

Однак століття Реконкісти не були суцільною смугою безперервних війн. Битви перемежовувалися періодами мирного співіснування, інколи досить тривалого.

На звільнених землях виникали нові незалежні держави – Кастилія, Арагон, Португалія та інші. У середині XIII ст. за арабами в Іспанії зберігався лише *Гранадський емірат*. Війна із цією густонаселеною і розвиненою державою затягнулася надовго, але **1492 р.** Гранада склала зброю. Багатовікова Реконкіста завершилася. Арабської Іспанії більше не існувало.

Іспанську землю вимушено залишили сотні тисяч арабів та євреїв, які відмовилися охреститися. Країна втратила чи не найактивнішу частину свого населення – фінансистів, учених, купців, лікарів, безліч ремісників і селян. Із собою вони вивозили гроші, ділові зв'язки, професійні навички, що завдало непоправної шкоди господарству та культурі Іспанії.

3. Німецька експансія на Схід. Німецьке просування на Схід почалося ще у VIII ст. Воно мало характер колонізаційного руху й помітно посилилося у XII ст. Провідну роль у наступі на Схід відігравали князі, а не імператор. Вони прагнули захопити великі володіння і стати в них цілком незалежними правителями.

Розгляньте ілюстрацію. Чим займалися поселенці на нових землях?

Німецькі
поселенці на нових
землях. *Мініатюра.*
Поч. XIV ст.

Завоювання роздроблених слов'янських земель здавалось їм справою нескладною.

Усе почалося з того, що Папа Римський звільнив саксонських лицарів від участі в Другому хрестовому поході. Він закликав їх до навернення в християнство балтійських язичників – слов'ян, які проживали за Ельбою. Після тривалої і запеклої боротьби німці захопили землі ободритів і лютичів. Сюди одразу ж потяглися переселенці. Князі заманювали їх наданням різних пільг і створенням сприятливих умов для господарювання. В XI ст. в Європі різко зростає кількість населення. Землі на всіх не вистачало. Безземелля штовхало людей на пошуки кращої долі. Безліч селян з різних куточків імперії вирушали в завойовані райони.

Так виникли нові німецькі землі – Мекленбург, Бранденбург, Померанія. На місцях слов'янських поселень поставали нові міста: Любек, Берлін, Росток та інші. У XII ст. численні німецькі поселення існували в Польщі, Чехії, Угорщині.

Водночас розгорнулася і німецька колонізація Східної Балтії. Її населяли племена лівів, летів, естів, пруссів. Першими шлях до цих областей опанували любецькі купці. За ними прийшли місіонери, які були покликані християнізувати язичників-слов'ян. Завоювання здійснював духовно-лицарський орден мечоносців. Місцеве населення чинило йому мужній опір: війни не припинялися багато років. На початку XIII ст. було засновано місто Ригу, яке перетворилося на центр нової німецької землі – Лівонії.

Розгляньте ілюстрацію. Які предмети, на вашу думку, розміщено у верхній частині зображення?

Тевтонський лицар.
Мініатюра. Бл. 1300 р.

У підкоренні Пруссії головну роль відіграв Тевтонський (Німецький) орден. Серед лицарів панувала сувора дисципліна, і поступово орден перетворився на потужну армію. Щороку він здійснював військові походи проти непокірних литовських племен. У них брали участь лицарі з усієї Європи – від португальців до поляків. На початку XIV ст. орден загарбав землі на захід від Вісли.

Німецька колонізація слов'янських земель дала поштовх економічному розвитку завойованих територій. Освоювалися нові землі, виникали міста, уздовж балтійського узбережжя процвітала торгівля. Але це піднесення було результатом насильницького загарбання чужих земель і підкорення народів, що на них жили.

1. У чому полягали причини хрестових походів?
2. Які держави виникли на завойованих хрестоносцями землях Сходу?
3. З якою метою було створено духовно-лицарські ордени? Назвіть їх.
4. Поясніть термін «Реконкіста».
5. Які наслідки мала Реконкіста для Іспанії?
6. Як відбувалася німецька експансія на Схід?

1. Розгляньте карту «Хрестові походи» (с. 120). Простежте за нею маршрути Першого та Четвертого хрестових походів. Покажіть кордони держав, утворених хрестоносцями.
2. У зошиті намалюйте стрічку часу та позначте на ній дати найвідоміших хрестових походів.
3. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте онлайн-праву «Зовнішня колонізація та цивілізаційні конфлікти».

<https://forms.gle/uRN1qqXvgSsyBYak7>

Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео «Що змусило учасників хрестових походів зважитись на масове вбивство». Виконайте індивідуальний проект у формі есе, у якому висловте свої враження щодо зустрічі різних цивілізацій. Найкращі твори зачитайте на загал і отримайте заохочувальні бали.

<https://cutt.ly/swECqaoi>

§19 ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТИПУ

Подумайте! Зі слів у хмаринці складіть логічні пари.

1. Особливості розвитку монархій.
У IX ст. варварські королівства на території Британських островів об'єдналися, і країну стали називати **Англією** – за іменем найчисленнішого племені англів. Об'єднання не вберегло від вторгнення норманів, серед яких переважали данці. За договором країну було поділено на дві частини: англійську та скандинавську. Лише у XII ст. данському пануванню було покладено край.

Новий період в історії Англії починається із загарбання її в **1066 р.** норманським герцогом Вільгельмом Завойовником. У країні запанував феодалізм, однак, на відміну від Франції, усі піддані вважалися васалами короля. Через династичні союзи долі цих двох країн надовго переплелися.

Король Генріх II Плантагенет (1154–1189) завдяки запровадженним реформам зменшив свою залежність від військових сил феодалів. Однак його нащадок Іоанн Безземельний за короткий час утратив понад половину своїх французьких володінь, а переслідуваннями та нескінченними податками викликав ненависть підданих. Барони вчинили заколот. Їх підтримало духовенство, лицарство й міста. Лондон відчинив перед повстанцями брами.

Компромісом між баронами та короною стала підписана 15 червня **1215 р. Велика хартія вольностей**. Одним з її головних принципів є верховенство закону над монархією. Документ складався зі вступу та 63 статей. Король обіцяв не обмежувати права англійської церкви, не обтяжувати баронів податками, не розорювати народ штрафами, не допускати сваволі королівської влади, опікуватися торгівлею і не порушувати міських привілеїв.

Розгляньте ілюстрацію. Пригадайте, як називалися кораблі норманів.

Військо Вільгельма переправляється через Ла-Манш. Гобелен з Байо. XI ст.

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтеся з додаткових джерел, яку роль виконував Лондонський Тауер у середньовіччі.

Лондонський Тауер. Сучасний вигляд

Так королівська влада була обмежена на користь феодалів. Ключове значення Великої хартії вольностей полягало в тому, що вона вперше у світі проголошувала принцип недоторканності особи, який є основою правової культури європейської цивілізації.

Пригадайте! Кого в Індії називали «недоторканими»?

Велика хартія вольностей.
Перша сторінка манускрипту XIV ст.

1215 р. 3 Великої хартії вольностей

«1. Щоб англійська церква була вільною і володіла своїми правами в цілості і своїми вольностями в недоторканності. Пожалували ми також усім вільним людям королівства нашого за нас і за спадкоємців наших на вічні часи всі нижчеписані вольності.

12. Ні щитові гроші, ні інші побори не повинні стягуватись у королівстві нашому інакше як за загальною згодою королівства нашого, якщо це не для викупу нашого з полону, і не для посвячення в лицарі первородного сина нашого, і не для видання першим шлюбом заміж первородної доньки нашої.

20. Вільну людину можна штрафувати тільки відповідно до роду провини, причому має залишатися недоторканим її знаряддя.

32. Ми не станемо утримувати в себе землі тих, хто звинувачений у важких злочинах, довше року і дня, а потім землі ці мусимо повернути їхнім сеньйорам.

39. Жодну вільну людину не буде заарештовано чи ув'язнено, чи позбавлено майна, чи оголошено поза законом, чи вигнано, чи в якийсь інший спосіб знедолено. Ми не вчинимо проти неї жодних дій і не дозволимо зробити це комусь іншому, інакше ніж за законом країни.

41. Усі купці повинні мати право вільно і безпечно виїжджати з Англії та в'їжджати до Англії, перебувати в країні та пересуватися як суходолом, так і водою для того, щоб купувати й продавати без усяких незаконних мит».

Доведіть, що Велика хартія вольностей захищала права людини.

Своєю деспотичною політикою королі з династії Плантагенетів налаштували проти себе й духовенство, і баронів з лицарями, і містян, унаслідок чого в XIII ст. в Англії відбулось обмеження королівської влади й розпочав діяти парламент.

Через боротьбу за престол між династіями Йорків і Ланкастерів в Англії спалахнула **війна Червоної і Білої троянд (1455–1486)**. Така романтична назва виникла від родових гербів противників.

Зрештою на трон зійшла нова династія – Тюдорів. Король Генріх VII спирався на нових дворян, зацікавлених у посиленні королівської влади. Він продовжував скликати парламент, але повністю підпорядкував його собі. Як і в інших країнах, влада короля дедалі більше посилювалася.

Подумайте! Посилення королівської влади в Англії йшло на користь англійському народові чи на шкоду? Відповідь обґрунтуйте.

Історія **Франції** доби середньовіччя – це історія об'єднання земель і посилення королівської влади. Монархи вміло використовували ворожнечу між впливовими феодалами. Союзниками королів були середні й дрібні феодали, населення міст і церква, які потерпали від зловживань сеньйорів. У XIII ст. землі корони простягалися від Ла-Маншу до Середземного моря.

Помітне посилення королівської влади відбулося за правління Філіпа IV Красивого (1285–1314). Увійшовши в конфлікт з Папою Римським, король уперше скликав Генеральні штати, аби заручитися підтримкою своїх підданих. Завдяки приєднанню нових земель і реформам Франція поступово ставала наймогутнішою державою Європи.

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтеся з додаткових джерел, символом якої країни була золота лілія, зображена на прапорах, і чому (для найдопитливіших) її зображено по обидва боки протистояння.

Битва біля Кресі.
Мініатюра. XV ст.

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтеся з додаткових джерел, яку роль відіграє Кентерберійський собор у церковному житті Англії.

Кентерберійський собор.
XI–XIV ст. Сучасний вигляд

Невдовзі після смерті Філіпа IV Красивого померли й три його сини. Непрямі нащадки (онук – король Англії Едуард III – та небіж Філіп Валуа) заявили про претензії на престол. Між Англією та Францією розпочалася кровопролитна **Столітня війна (1337–1453)**.

Етапи Столітньої війни

1360 р. – Поразка французького війська. Військо було розбите, король потрапив у полон. Державна казна спорожніла. Підписано перемир'я, яке не закінчило війну, а лише дало сторонам перепочинок.

1415 р. – Попри вдалі реформи війська й тактики ведення бойових дій, французи зазнали нищівної поразки в битві біля Азенкура – король Англії заволодів Парижем. У разі падіння фортеці Орлеан уся Франція могла бути завойована.

1429 р. – Перемога французьких військ під Орлеаном завдяки звитязі Жанни д'Арк – переламний момент війни. Королем Франції став Карл VII.

1453 р. – Поступово французи повністю витіснили англійців з їхніх материкових володінь. Перемога Франції у війні.

Пам'ятник Жанні д'Арк.
Париж. Сучасне фото

За народним пророцтвом, спасителькою Франції мала стати Діва. Побожна дівчина із селянської родини Жанна д'Арк була впевнена, що чула голоси святих, які закликали її до звитяги. Вона вірила, що має зняти облогу Орлеана, коронувати Карла VII й врятувати Батьківщину. Король дозволив Жанні приєднатися до війська та надав озброєний загін, разом з яким дівчина вирушила до Орлеана. Окрилені відвагою та вірою в перемогу, оборонці міста за дев'ять днів вигнали англійців. Жанна стала народною героїнею – Орлеанською дівою, яку обожнювали у Франції. Коли Жанна потрапила в полон до англійців, король Карл VII підступно зрадив свою спасительку. Її звинуватили в чаклунстві й спалили на площі. Згодом церква оголосила Жанну д'Арк святою.

Подорож

Подумайте! Висловте своє ставлення до вчинку Жанни д'Арк.

Головним підсумком війни стало збереження і зміцнення французької держави. Об'єднання Франції до кінця середньовіччя фактично завершилося. Почався етап централізації держави – підпорядкування всієї території владі короля.

В Іспанії після завоювання її мусульманами одразу ж почалася Реконкіста. Однак із середини XIII ст. вона надовго зупинилася. Християнські держави суперничали й воювали між собою, а всередині них не вщухала боротьба між королівською владою і знаттю.

Важливі зміни відбулися після одруження в 1469 р. кастильської принцеси Ізабелли й арагонського принца Фердинанда. Згодом кожний з них успадкував трон свого королівства, і в 1479 р. дві найбільші держави Піренейського півострова об'єдналися. Утворилася **династична унія** – злиття двох монархій під спільною владою панівного подружжя. Унія Кастилії та Арагону заклала основи для появи єдиної Іспанії.

Як і в інших державах західноєвропейського типу, в Іспанії склалася традиція станового представництва. Парламент – кортеси – діяв разом із правителями.

2. Італійські міста-республіки. Протягом усього середньовіччя Італія залишалася роздробленою. Це призводило до нескінченних чвар усередині країни та водночас послаблювало її перед зовнішнім ворогом.

Уже з VIII ст. в Італії, де найкраще зберігся античний спадок, стали відроджуватися старі міста й виникати нові. Згодом основою їхнього багатства стали посередницька торгівля, багатогалузеве ремесло, кредитно-грошові операції. Флот Генуї, Венеції та Пізи перетворився на господаря Середземномор'я. Сюди сходилися товари Заходу та Сходу.

Італія швидко ставала країною міст. На зламі XI–XII ст. у багатьох з них виникли комуни на чолі з колегією консулів (радників). Наприкінці XII ст.

Розгляньте ілюстрацію. Опишіть сцену, зображену на мініатюрі.

Фердинанд та Ізабелла.
Мініатюра. XV ст.

Розгляньте ілюстрацію. Пригадайте походження слів «банк» і «ломбард».

Сцена з життя італійського банку. Мініатюра. XV ст.

міста-комуни перетворилися на **міста-республіки** – держави без монарха, що складаються з одного міста та навколишньої території. Вони мали власне законодавство, адміністрацію, військо, право карбувати монету тощо. Більшість міст ворогували між собою. Три з них – Венеція, Генуя, Флоренція – стали середньовічними державами європейського значення. Генуя і Флоренція були консульськими комунами, Венецією правив довічно обраний дож, влада якого обмежувалася Великою радою з представників знатних сімейств. У середині міст утворилися два угруповання, які визначали все життя італійських республік:

Гвельфи (купці, ремісники, банкіри)	Гібеліни (великі феодали)
Підтримували Папу Римського, торгівлю та республіку	Були прибічниками монархії, імператора та землеволодіння

Україна і світ На півночі Італії потужним містом-республікою стала Генуя. Хоча генуезці визнавали владу імператора, ця республіка була схожа на торговельну компанію, якою керували представники найбільших купецьких родин. Генуезцям вдалося створити численні колонії за межами Італії, зокрема на території півдня України (нині – Судак, Феодосія, Білгород-Дністровський тощо).

Розгляньте ілюстрацію. Чому, на вашу думку, генуезці будували потужні фортеці у своїх колоніях на півдні сучасної України?

Аккерманська фортеця. Білгород-Дністровський. Сучасний вигляд

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтеся, чим сьогодні знаменита Венеція.

Набережна Венеції. Мініатюра. XV ст.

У XV ст. італійські республіки були до такої міри могутніми, що почали битву за переділ Італії, насамперед за оволодіння торговими шляхами. Вони не шкодували грошей для оплати найманих військових загонів, які склалися переважно з іноземців. Великі міста підпорядковували собі слабші. Зокрема, Венеція привласнила величезну територію на півночі Італії.

Подумайте!

Чим середньовічні італійські міста відрізнялися від французьких та англійських?

Відбувалися зміни й у політичному устрої міст. Замість республіки виникла нова форма правління – сеньйорія на чолі з правителем (сеньйором), який зосередив у своїх руках усю повноту міської влади. Термін правління сеньйора був необмежений, поступово його посада перетворилася на спадкову.

3. Папська область – теократична держава. Папська держава, або Папська область зі столицею в Римі, невпинно розширювала свої володіння і вже в XII ст. охоплювала значні території в Середній Італії. В економічній царині Папська область помітно поступалася Північній Італії з її квітучими міськими республіками. У Папській державі переважала сільська місцевість, зберігалися тяжкі форми селянської залежності. Великих розвинених міст тут не було, а ті, що існували, не мали права на самоврядування. На противагу іншим італійським містам-республікам Папська область була **теократичною державою** – її політична та духовна влада була зосереджена в руках духовенства. Населення здебільшого заробляло на життя обслуговуванням папського двору та численних прочан.

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтеся з додаткових джерел, який собор розташовано на площі Св. Петра в Римі.

Площа Св. Петра в Римі. Сучасний вигляд

У 1143 р. римські ремісники й торговці за підтримки лицарства спробували створити в Римі республіку. Вони руйнували феодальні замки й палаци кардиналів, вигнали з Рима Папу. Придушити повстання допоміг імператор Фрідріх I Барбаросса. Римську республіку було ліквідовано, а владу Папи – відновлено.

З початку XIV ст. владу в Римі та деяких інших містах Папської області захопили впливові аристократичні родини. Вони вводили правління на кшталт сеньйорій. У наступні століття папи часто ставали вигнанцями. На початку XV ст. вони остаточно повернулися до бунтівного Рима, проте тепер легко йшли на поступки світським правителям і навіть не думали про верховенство над ними. Папська область втратила колишній авторитет і перетворилася на звичайну італійську державу.

1. За яких обставин було прийнято Велику хартію вольностей? Які верстви населення були зацікавлені в її прийнятті?
2. Яку назву й чому мала війна між династіями Йорків і Ланкастерів у Англії?
3. Який король і чому вперше скликав Генеральні штати у Франції?
4. Що було причиною Столітньої війни між Англією та Францією?
5. Яка подія стала основною в становленні єдиної Іспанії?
6. Який державний устрій мали італійські міста-республіки?
7. Поясніть термін «теократична держава». Яку державу так називали?

1. Використовуючи матеріали параграфа й додаткові джерела інформації, заповніть у зошиті аналітичну таблицю «Організація влади в італійських містах-державах».

Генуя	Флоренція	Венеція	Папська область

2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте вправу «Держави західноєвропейського типу».

<https://cutt.ly/1w8Y9ZQI>

Робота в групах. Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео «Як Жанна д'Арк змінила хід Столітньої війни». Об'єднайтеся в малі групи, виконайте проєкт у формі презентації про роль Жанни д'Арк в історії Франції. Порівняйте долю героїні з долями інших історичних діячів і діячок, які стали на захист своїх країн. Презентуйте свої проєкти на загал. Найкраща презентація має отримати приз.

<https://cutt.ly/JwEX7Nn5>

§20 ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТИПУ

Подумайте! З хмаринки слів оберіть назви держав, які належать до центральноєвропейського регіону.

1. Священна Римська імперія. Дуже своєрідним виявився історичний шлях Священної Римської імперії. Тут, на відміну від західноєвропейських держав, не було міцної влади монарха. Іншою особливістю імперії був її теократичний характер. Імператор, а не Папа Римський, вручав новим єпископам та абатам знаки влади – посох, перстень і скіпетр – і наділяв їх земельними володіннями. Ця церемонія називалася *інвеститура* – введення на посаду.

Деякі монастирі не стали гнатися за багатствами та слугувати королям. Особливо прославився своєю суворістю монастир Клюні у Франції. Саме один з його монахів став Папою Григорієм VII. Він вступив у відкритий конфлікт з імператором Генріхом IV та відлучив його від церкви (із заборобою здійснювати церковні таїнства – причастя, покаяння тощо). Усю Німеччину охопив неспокій. Генріх IV був змушений вимолювати прощення в Папи, і його відлучення було скасовано. Утім, завдяки Григорію VII папство перетворилося на могутню силу, яка протягом двох століть не поступалася королівській. Лише в XII ст. сторони розподілили права – відтепер священники обирали нового єпископа, а король підтверджував його права на земельні володіння.

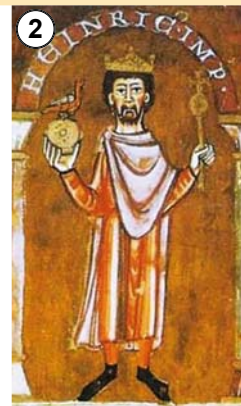
Підроблиці

Розгляньте ілюстрації. Подумайте, хто міг супроводжувати імператора під час подорожі до Папи Григорія VII (1). Які символи влади імператор тримає в руках (2)?

Henricus. 4. Emperor Waiting 3. days upon Pope Gregory 7. Image of Antichrist.

Імператор Генріх IV у Каноссі.
Ілюстрація. XVI ст.

Імператор Генріх IV.
Мініатюра. XII ст.

На початок XII ст. до складу імперії входили території сучасних Німеччини, Голландії, Бельгії, Чехії, частина Франції (Бургундія) і Швейцарії, Північна і Середня Італія. Це була сукупність окремих територій, які управлялися фактично незалежними світськими та духовними князями. Спадкова монархія в Німеччині не склалася. Королів обирали територіальні князі. Імператор міг змусити князів ще за власного життя обрати королем свого сина, але призначити собі спадкоємця та передати йому престол він не мав права.

Розгляньте ілюстрації. Що спільного й що відмінного в зображеннях імператорів?

Імператор Оттон III.
Мініатюра. X ст.

Імператор
Фрідріх I Барбаросса.
Мініатюра. XII ст.

Посилення імператорської влади відбулося за династії Штауфенів, головна мета яких полягала в підкоренні Італії, ба більше – створенні світової імперії. Для ведення виснажливих багаторічних воєн імператори потребували підтримки князів. Ті отримали майже необмежену владу у своїх володіннях.

Смерть одного з найвидатніших німецьких правителів, Фрідріха II (1212–1250), призвела й до швидкої загибелі його держави. Німеччина розпалася на кілька самостійних володінь – територіальних князівств.

XIII ст. «Хроніка Фра Салімбене де Адама» про Фрідріха II

«Це була... людина блискучих чеснот... він умів читати, писати, співати, складати кантилени та канцони [поетичні твори]; він був гарним і прекрасної

статури, хоча й середнім на зріст... він знав також безліч інших мов... йому в цьому світі знайшлося б дуже мало рівних серед государів».

Які чесноти були притаманні Фрідріху II, згідно з представленою хронікою?

У 1356 р. імператор Карл IV Люксембург (1346–1378) видав законодавчий акт – «Золоту буллу», яка остаточно закріпила роздробленість. «Золота булла» затвердила усталений порядок передачі німецького трону. Більшістю голосів короля обирали сім авторитетних духовних і світських князів – курфюрстів. «Золота булла» узаконила право князів карбувати монету, стягувати мита, вершити суд і навіть вести міжусобні війни.

У середині XV ст. імператорська корона перейшла до династії Габсбургів. У країні діяв орган станового представництва – рейхстаг. Головна роль у ньому належала курфюрстам, князям і багатій верхівці великих міст. Вплив лицарства, духовенства й більшості міст був незначний. Рейхстаг мав обмежені права, його рішення не завжди виконувалися.

Розгляньте ілюстрацію. Які засоби використав художник, аби зобразити Фрідріха II миролюбною та освіченою людиною?

Фрідріх II. Мініатюра. XIII ст.

Розгляньте ілюстрацію. Які деталі зображення засвідчують, що це важливий документ?

Титульний аркуш «Золотої булли». XIV ст.

Розгляньте ілюстрацію. Укажіть постаті архієпископів і світських князів. Які атрибути засвідчують поважний статус курфюрста?

Імператор Карл IV і курфюрсти. Мініатюра. XIV ст.

2. Чехія. Чеські королі визнали над собою владу німецьких імператорів, але зберегли значну незалежність та у своїй країні діяли цілком самостійно.

Королівська влада значно посилилася за правління Карла IV. Король заохочував розвиток чеської промисловості, забудував величними спорудами столицю Прагу, відкрив у ній університет, один з найстаріших у Європі. Ставши імператором, він у 1356 р. підтвердив «Золотою буллою» незалежність Чеського королівства. Чехія швидко перетворилася на одну з економічно найрозвиненіших і найбагатших країн Європи та значно впливала на європейські справи.

Подумайте!

У чому полягала особливість становища Чеського королівства в складі Священної Римської імперії?

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтеся з додаткових джерел, кому належав цей замок і з якою метою його побудували.

Замок Карлштейн.
Чехія. XIV ст. Сучасний вигляд

Ще з XII ст. розпочалася німецька колонізація чеських земель. Вона здійснювалася поступово й загалом мирно. Осілі в містах німці невдовзі прибрали до рук основні галузі ремісництва, торгівлю й міське самоврядування. Чехів обурювало німецьке засилля, а ще більше – величезні податки на користь католицької церкви. Критикувати церкву став професор Празького університету **Ян Гус** (1370–1415).

Подробиці

У своїх проповідях перед народом Ян Гус гнівно засуджував німецьке засилля в Чехії, багатства церкви й жадібність священників. Гус виступав за богослужіння чеською мовою і вважав найвищим авторитетом Біблію, а не рішення пап і церковних соборів. Великого значення професор надавав також обряду причастя, який у католицькій церкві був різним для священнослужителів і звичайних вірян. Церковників причащали хлібом і вином, а мирян – лише хлібом. Гус закликав повернутися до звичаїв раннього християнства та ввести для всіх причастя хлібом і вином. Адже Ісус Христос говорив, що хліб – це тіло його, а вино – це кров. За вимогу причащати мирян вином із чаші прибічників Гуса – **гуситів** – прозвали чашниками.

Подумайте! Яким верствам населення мало сподобатися вчення Яна Гуса?

Яна Гуса підступно затримали й спалили на вогнищі. Ця стра- та збурила всю Чехію, стали лунати заклики до активних дій проти папства. Почалися **гуситські війни (1419–1434)**.

Із самого початку гуситський рух не був єдиним і мав два

Страта Яна Гуса.
Мініатюра. XV ст.

напрями. До першого – поміркованого – належали феодалі, заможні міст- тяни та лицарі. Вони прагнули позба- вити церкву влади й багатств на свою користь. Другу – рішучішу – частину становили *таборити* – переважно селяни та небагаті містяни. Їхня мета полягала в знищенні феодального гноблення та встановленні справедли- вого суспільства. Помірковані побою- валися рішучих дій таборитів. Це дало змогу імператору й Папі за допомогою різних поступок та обіцянок перема- нити поміркованих на свій бік і спіль- ними зусиллями завдати таборитам удару. У 1434 р. біля міста Липани таборити зазнали нищівної поразки. Гуситські війни закінчилися.

Чехія стала єдиною в Європі країною, де гуситська церква, яка не підпорядковувалася Папі Римському, мирно співіснувала з католицькою.

Подумайте!

Чому боротьба за справедливість у середньовіччі найчастіше мала релігійне забарвлення?

3. Угорське королівство. Після смерті короля Іштвана, який об'єднав Угорщину, країна надовго поринула у феодальні міжусобиці, користь від яких отримала лише верхівка знаті – магнати.

Король Бела IV намагався обмежити самовладдя магнатів, проте лише налаштував проти себе знать. У такій напруженій атмосфері в Угорщину вдерлося монгольське військо на чолі з ханом Бату. У 1241 р. відбулася велика битва на річці Шайо. Загарбники повністю знищили угорське військо, проте й самі зазнали великих втрат. Залишивши після себе розорену країну, монголи повернули назад.

Угорщина досить швидко залікувала рани. Бела IV забудував країну фортецями й замками, сприяв виникненню міст. Однак після того, як династія Арпадів перервалася, криваві суперечки між магнатами посилювалися. Унаслідок міжусобиць трон опинився в руках чужоземців: спочатку – представників Анжуйської династії, а згодом – Люксембургів.

Розгляньте ілюстрацію. За якими ознаками можна з'ясувати, яке військо зображено ліворуч, а яке – праворуч?

Битва на річці Шайо. Мініатюра. XIII ст.

У XV ст. в Угорщині склалася станова монархія, але міста не допустили до участі в управлінні державою. Державна влада належала королю, магнатам і дворянству.

Подумайте!

Чому, на вашу думку, угорські міста не допустили до участі в управлінні державою?

Матяш I Корвін.
Мініатюра з хроніки
кін. XV ст.

Свого розквіту Угорське королівство досягло за правління Матяша I Корвіна (1458–1490) – визначного правителя, хороброго воїна, покровителя мистецтв і наук.

Проте до кордонів його держави невпинно наближалися турки, які в XVI ст. розгромили об'єднане угорсько-чеське військо. Угорщина надовго втратила свою незалежність.

4. Польське королівство. У 1025 р. утворилося Польське королівство зі столицею в Кракові, яке виявилось німецьким. Роками тривали міжусобиці та відокремлення земель. Але

зрештою зовнішня небезпека сприяла об'єднанню польських земель і відродженню королівської влади.

Король Казимир III Великий (1333–1370) повернув деякі втрачені території, упорядкував закони та змінив на краще управління державою. Дбаючи про розвиток ремесел і торгівлі, він увів єдину монету й однакове мито, що спричинило стрімке зростання міст. Могутнім супротивником Польщі залишався Тевтонський орден.

Вирішальна Грюнвальдська битва відбулася 1410 р. Об'єднане королівське військо, у яке входили польські, литовські, українські, білоруські, чеські й татарські загони, розгромило хрестоносців. Від повного знищення орден врятувала підтримка імператора й Папи, однак поразка поклала край німецькому наступу на Схід.

Через пів століття, унаслідок нової війни, орден визнав себе васалом польського короля. Польща повернула собі значну частину колишніх земель і вихід до Балтійського моря. Авторитет Польщі й Литви в Європі значно зріс.

Розгляньте ілюстрацію. Розпізнайте війська кожної зі сторін. Думку аргументуйте.

Do man zalt von ynter yndwilt / an eyn
 and p'lar wint d'inc k'arner magdalen
 my / d'erbach en ruyter d'inc 20 ruyter
 d'inc d'inc d'inc d'inc d'inc d'inc d'inc
 den d'inc von polant an amden t'el
 d'inc d'inc d'inc d'inc d'inc d'inc d'inc
 and d'inc d'inc d'inc d'inc d'inc d'inc d'inc
 den d'inc d'inc d'inc d'inc d'inc d'inc d'inc

Грюнвальдська битва. Мініатюра. XV ст.

5. Велике князівство Литовське. У середині XIII ст. в басейні річки Німан виникла потужна держава – Велике князівство Литовське. Єдиним у литовській історії королем, завдяки отриманій від Папи короні, став князь Міндовг. Країні довелося відбивати набіги монгольської орди та боротися з німецькими хрестоносцями.

Україна і світ Великий князь Ольгерд (у хрещенні Дмитрій) Гедимінович (1345–1377) зосередився на розширенні меж держави. Велике князівство Литовське швидко приєднало нинішні українські та білоруські землі. Князь Ольгерд виступив навіть проти Золотої Орди, у 1362 р. розгромивши монголів у битві біля Синіх Вод і приєднавши на 200 років Київ до Великого князівства Литовського. ■

*Розгляньте ілюстрацію.
Дізнайтеся
з додаткових джерел,
де розташовано цей
замок і чим він відомий.*

В'їзна вежа замку
Любарта. Сучасне фото

Смертельна загроза з боку Тевтонського ордену спонукала Литву до зближення з Польщею. Цьому мав сприяти шлюб литовського князя Ягайла і спадкоємиці польської корони Ядвіги. У 1385 р. Ягайло, одружуючись із Ядвігою, пообіцяв разом зі своїми підданими прийняти католицтво й об'єднати Литву з Польщею. Так було укладено династичну Кревську унію, яка надовго пов'язала долі двох країн, хоча й не означала їхнього злиття. Наступного року Ягайло став польським королем.

Титул Великого князя Литовського після тривалої боротьби здобув двоюрідний брат короля – Вітовт (1392–1430). Його зусиллями Литва зберегла самостійність, а територія її простяглася від Балтійського моря до Чорного. Нащадки Вітовта відмовилися від подальшого розширення держави на слов'янський

схід. Цим скористалася Москва, яка внаслідок численних війн на тривалий час заволоділа третиною територій князівства.

1. У чому виявлявся теократичний характер Священної Римської імперії?
2. За якої династії посилилася влада імператорів у Німеччині?
3. Які статті «Золотої булли» закріплювали роздробленість Німеччини?
4. Схарактеризуйте гуситський рух: які його причини та наслідки?
5. Яку роль відіграла Угорщина в припиненні монгольської навали на Європу?
6. Як вдалося покласти край німецькому наступу на Схід?
7. Що означало укладення Кревської унії?

1. Простежте за картою «Священна Римська імперія» (с. 139), території яких сучасних держав входили до складу Священної Римської імперії.
2. Розв'яжіть хронологічну задачу: смерть Фрідріха II в 1250 р. поклала початок процесу роздробленості Німеччини, який був офіційно затверджений «Золотою буллою» у 1356 р. Скільки років тривав процес розпаду імперії на окремі держави?

*Розгляньте ілюстрацію.
Які символи зображено
на печатці Вітовта?*

Печатка Вітовта. 1407 р.

3. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте онлайн-вправу «Держави центральноєвропейського типу в середні віки».

<https://forms.gle/sGLY6P91ax7xCba76>

Найвідоміший давньоримський педагог і вчитель красномовства Квінтіліан застосовував у своїх розповідях ланцюжок запитань: *Хто? Що? Де? Коли? Чим? Як? Чому?*. Використовуючи цей логічний ланцюжок, складіть запитання до теми параграфу та запропонуйте своїм однокласникам / однокласницям дати на них відповіді.

§21 ДЕРЖАВИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТИПУ

Пригадайте!

З курсу «Історія України» пригадайте, які українські землі були захоплені монголами в XIII ст.

1. Розпад Золотої Орди. Онук засновника Монгольської імперії Чингісхана, хан Бату, прагнув продовжити справу свого діда із захоплення нових територій. Свої погляди він спрямував на Русь, і вже в **1237 р.** його військо почало наступ на руські землі. Населення чинило відчайдушний опір, однак кожне удільне князівство зустрічало завойовників поодинці. Князі навіть перед загрозою спільного ворога не змогли подолати суперечки й об'єднатися для захисту руських земель.

Бату в **1240 р.** захопив і вщент зруйнував Київ, здійснив кривавий рейд Галицько-Волинським князівством. Навесні 1241 р. монгольське військо вдерлося в Центральну Європу, упродовж року спустошило Польщу, Угорщину, Чехію і наблизилося до кордонів Італії та Німеччини. Європейські країни готувалися об'єднаними зусиллями протистояти загарбникам. Однак і сам Бату не мав достатніх сил, аби утримувати величезні завойовані території. Хан повернув свої війська на схід і відійшов у степові пониззя Волги.

Неподалік сучасної Астрахані утворилася монгольська держава **Золота**

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтеся з додаткових джерел, скільки часу тривала оборона Козельська, одного з удільних центрів Чернігівського князівства.

Оборона Козельська. Мініатюра. XVI ст.

Орда (орда – ханський шатер, стійбище) зі столицею в місті Сарай. Почалася довга епоха монгольського панування. Проте Північно-Східна Русь змогла зберегти свою самобутність, релігію, культуру та звичаї. Залежність від Золотої Орди полягала в сплаті хану величезної щорічної данини.

У XIII ст. Золота Орда стає незалежною від Монгольської імперії. Однак уже в XIV ст. відбувається низка процесів, які поступово призвели до занепаду й розпаду цього державного утворення:

- внутрішні конфлікти монгольської знаті;
- поява могутньої мусульманської держави Тимура (Тамерлана);
- посилення Великого князівства Литовського та перехід до нього більшості українських земель;
- захоплення влади в Золотій Орді Мамаєм, який не був чингізидом – нащадком Чингісхана (1361 р.);

Хан Золотої Орди
Туда-Менгу. Фоліант
з «Історії Чингісхана».
XVI ст.

Розгляньте ілюстрацію.
Чим зображення
Івана III
відрізняється від
зображень європейських
правителів?

Іван III. Гравюра.
XVI ст.

- опір Московського улусу (адміністративної одиниці Золотої Орди).

У XV ст. процес розпаду вже було не спинити. Виокремилися Сибірське ханство, Ногайська Орда, виникли Казанське, Кримське та інші самостійні ханства. Так на початку XVI ст. Золота Орда припинила існування.

2. Московське князівство. Перша згадка про Москву з'явилася 1147 р., коли, згідно з літописом, князь Юрій Долгорукий закликав: «Прийди до мене, брате, в Москву». У XIV ст. у сферу впливу Москви потрапили сусідні землі.

Важливі зміни відбулися за правління **Івана III (1462–1505)**. Посівши престол, князь одне за одним знищував удільні володіння і збирав їх в єдину державу.

Так відбувався процес централізації Московського князівства за типом **східної деспотії** – форми держави, за якої вся повнота влади, не обмежена законом, належить правителю. До того ж така держава має розгалужений апарат управління, тобто величезну кількість чиновників, тимчасом як особиста свобода людини вкрай обмежена.

Головним суперником Москви залишався вільний Новгород. Частина новгородців прагнула будь-якою ціною зберегти старі вольності й не підкорятися деспотичному московському пануванню. Московське військо виступило в похід і силою приєднало Новгородську землю. Після дводенної облоги Іван III захопив і приєднав до своїх володінь самостійне Тверське князівство. Псков і Рязанське князівство також були залежні від Москви.

Московське князівство стало по суті об'єднаною державою. Будь-які прояви невдоволення чи самостійництва рішуче викорінювалися. Опорою для Івана III стала церква, яку він дедалі більше підпорядковував собі. Князь прагнув не лише створити міцну державу, а й довести світові, що він є спадкоємцем римських і візантійських імператорів. Так виникла й століттями просувалася ідея, що «Москва – це третій Рим».

Подумайте! Яке місто вважалося «другим Римом»?

Символізувати такий задум мав шлюб Івана III з небогою останнього візантійського імператора Софією Палеолог. Після їхнього одруження в Москві розгорнулося будівництво нових соборів, кремлівських стін і веж.

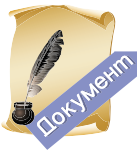
Московити скористалися занепадом Золотої Орди. Улітку **1480 р.** московська рать та ординці протистояли одне одному на протилежних берегах річки Угри. Усі спроби татар переправитися противник відбивав рушничним і гарматним вогнем. Після місячного «стояння на річці Угрі» і безуспішних боїв за переправу хан відступив. Ця подія посилила позиції московського князя, який сам себе відтепер іменував «государем всія Русі». Після одруження Іван III зробив візантійський герб (двоголового орла) гербом Великого князівства Московського, чим задекларував свої претензії на спадщину Константинополя, який на той момент був завойований Османською імперією.

3. Занепад і загибель Імперії ромеїв. В XI ст. ромейські імператори з династії Комнінів змогли відродити велич Візантії. Однак уже за століття розгорілася громадянська війна. Імператори втратили трон, а сама імперія зазнала руйнування.

У XIII ст. від колишньої величі Імперії ромеїв залишився лише примірок. Територія і населення різко скоротилися, занепад торгівлі й ремесел підірвав економіку. До того ж на Візантію насувався новий ворог – турки-османи, які створили на своїх землях потужну войовничу державу.

Ромейська столиця вважалася неприступною. Тому, коли військо турецького султана **Мехмеда II Завойовника** оточило Константинополь, на Заході були впевнені, що місто протримається декілька місяців, і не поспішали з допомогою. Але знесилена Візантія не змогла зібрати великого війська: 150-тисячним загонам османів протистояли лише 7000 захисників Константинополя. Султан не давав їм відпочити ні вдень ні вночі, постійно кидаючи проти оборонців свіжі сили. На п'ятдесятій день облоги почався вирішальний штурм Константинополя. Двічі місто відкидало ворога, однак після третьої спроби турки прорвалися за його мури. Василевс Костянтин XII загинув з мечем у руках. Увечері **29 травня 1453 р.** Мехмед II вступив у скорений Константинополь.

XVI ст. Османський історик Саад-ед-дін про взяття Константинополя

«Наприкінці першого дня облоги, тільки-но встановили гармати, султан наказав потужно обстріляти стіни, не кажучи вже про безперервний град стріл і каміння, яке кидали металеві машини і яке подібно до дощу засипало місто.

Обложені, своєю чергою, давали безперервні залпи з мушкетів і заряджених кам'яними ядрами гармат, які завдавали великих страждань багатьом мусульманам.

Доводилося шукати засоби для атаки з моря. Це було важко, адже гавань так міцно захищав ланцюг, що через нього не могло пройти жодне судно.

Тоді султанові спало на думку перетягти галери суходолом і напасти на місто з боку моря, піддавши його гарматному обстрілу. Візантіяці були впевнені, що це єдине місце, через яке мусульмани не зможуть на них напасти. Коли галери вдалося переправити, з них спорудили міст, і він став шляхом для нападу з боку гавані. Місто було захоплено».

1. Як історик описує взяття Константинополя? 2. Проаналізуйте документ (див. пам'ятку на с. 10), розгляньте ілюстрації (с. 150). Зробіть висновок: як ці документи допомогли довідатися більше про історичну подію, яку вони ілюструють?

Після жахливого розгрому ромейська столиця лежала в руїнах. Більшість жителів загинула, десятки тисяч полонених турки продали в рабство. У вогнищі пожеж назавжди зникли

чудові витвори мистецтва й безцінні рукописи. Християнські храми перебудували на мусульманські, замість хреста над ними встановили півмісяць. Імперія ромеїв припинила своє існування.

Облога Константинополя.
Мініатюра. XV ст.

Невідомий венеціанський художник.
Падіння Константинополя.
Кін. XV – поч. XVI ст.

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтеся з додаткових джерел, коли (уже в наш час) собор Святої Софії, який багато років функціонував як музей, було знову перетворено на мечеть Ая-Софія.

Мечеть Ая-Софія – колишній собор Святої Софії.
Сучасний вигляд

4. Османська імперія в XIV–XV ст. Наприкінці XIII ст. в північно-західній частині Малої Азії, на землях колишнього Сельджуцького султанату, виникла нова войовнича держава. Її засновник – вождь Осман – об'єднав під своєю владою декілька племен, які згодом стали називати *турками-османами*, або просто *османами*.

Усупереч давній традиції Осман не став ділити свої землі між кількома синами. Син Османа Орхан I (1281–1362) захопив великі території в Малій Азії – до Мармурового й Чорного морів. Легка кіннота турків була дуже рухливою. Це давало змогу османським полководцям легко й швидко перекидати в потрібне місце великі військові сили й перемагати в битвах.

Подробиці

Яничари – постійне піше військо, яке утримувалося за рахунок держави. З дитинства яничари досконало опановували військову справу й виховувалися у сліпій відданості ісламу. Їм заборонялося одружуватися і мати сім'ю, усе їхнє життя підпорядковувалося суворій дисципліні. Найкращі фанатичні воїни-яничари становили особисту гвардію турецьких султанів.

Розгляньте ілюстрацію. Пригадайте з курсу «Українська література» або «Зарубіжна література» твори, які містять відомості про турецьких воїнів-яничарів. Якими яничари постають у літературі?

Османські султани виявилися талановитими полководцями. Основою їхнього війська була численна кіннота, до того ж кожний вершник мав при собі двох коней (одного для себе, другого – для здобичі). Османи створили найкращу в тогочасній Європі артилерію.

Підкоривши більшу частину Малої Азії, турецька держава із середини XIV ст. розпочала завоювання Балкан. Упродовж 30 років османи захопили значну частину півострова. У 1389 р. Сербська держава перетворилася на турецьку провінцію.

Ага (офіцер) яничарів і яничар-белюк (член особистої гвардії султана). Мініатюра з рукопису XVI ст.

Дізнайтесь!

З додаткових джерел інформації дізнайтесь, хто такий Мілош Обіліч і яку роль він відіграв у битві на Косовому полі. Як ви можете оцінити його вчинок?

Папа Римський навіть організував хрестовий похід проти османів у 1396 р., але ті вщент розгромили військо хрестоносців. Однак на шляху до подальших завоювань стала несподівана навала завойовника Тимура (Тамерлана). У 1402 р. біля Анкари він розгромив доти непереможне турецьке військо. Османська імперія пів століття заліковувала рани.

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтеся з додаткових джерел, які труднощі доводилося долати туркам-османам під час завоювання Балкан.

Завоювання турками-османами Балкан.
Мініатюра. XIV ст.

Розгляньте ілюстрацію.

Чому, на вашу думку, портрет великого воїна-завойовника достатньо невибагливий, не має пишності, як портрети європейських правителів?

Мехмед II Завойовник.
XV ст.

Подумайте! Хто насамперед страждав від завойовницьких війн?

Османи накопичували сили для досягнення своєї головної мети – взяття Константинополя, що вдалося зробити, як ви вже знаєте, султану Мехмеду II Завойовнику.

Константинополь було перейменовано на **Істанбул (Стамбул)**, храм Святої Софії став мечеттю Ая-Софія. Султан перебудував місто та зробив його столицею своєї імперії.

Україна і світ Войовничий султан витіснив із Чорного моря основних торгових суперників – венеціанців і генуезців, а також захопив генуезькі колонії в Криму. Кафа (нині – Феодосія) стала головним містом під час турецького володарювання на Кримському півострові. ■

Одночасно із завоюваннями на Балканському півострові Мехмед II удосконалював структуру державного управління. Він створив центральний уряд – Порту – і видав збір основних законів – «Канун-наме», в основу якого поклав роздуми й вислови з Корану. За правління Мехмеда Османська імперія не лише стала провідною країною мусульманського Сходу, а й кинула виклик християнському Заходу. Європейські монархи були змушені ставитися до Османської держави як до впливової сили на міжнародній арені.

1. Які європейські країни були спустошені монголами?
2. Назвіть причини розпаду Золотої Орди.
3. Які зміни відбулися в Московському князівстві під час правління Івана III?
4. Опишіть, як відбувалась облога Константинополя турками-османами. Чому західні держави не допомогли ромеям (візантійцям) в обороні їхньої столиці?
5. Чому туркам-османам удалося легко завоювати великі території?

1. На карті «Утворення Московської держави» (с. 148) покажіть території, завойовані Московським князівством за правління Івана III.
2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте вправу «Держави східноєвропейського типу». Розгляньте ілюстрацію із зображенням одного з переламних моментів в історії східноєвропейських країн доби середньовіччя. Спробуйте більше дізнатися про цю подію.

<https://cutt.ly/hw8Y56GP>

Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео «Утворення Османської імперії. Мехмед II». У загальному колі обговоріть особистість Мехмеда II за таким планом:

1. Становлення правителя.
2. Мехмед – воєначальник; визначний державний діяч.
3. Висловіть своє ставлення до особи правителя Османської імперії, урахувавши його позитивні та негативні вчинки.

<https://cutt.ly/UwEX8GYs>

УЗАГАЛЬНЕННЯ І ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ ДО РОЗДІЛУ 4. «СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ В X–XV СТ.»

1. Дослідіть! 1) На с. 189 оберіть дати для запам'ятовування з вивчених у розділі 4 тем; 2) пригадайте дати, опановані на уроках історії України, що стосуються того самого періоду; 3) у зошиті продовжте укладання синхронізованої хронологічної таблиці за поданим зразком:

Світ у добу середньовіччя

Світ	Україна
1096–1270 рр. – доба хрестових походів	...
...	...

2. Проєктне завдання. Використовуючи матеріал підручника й додатковий матеріал із книжок або інтернет-мережі, підготуйте проєкт про видатну особу з історії середньовіччя та висловте свої міркування щодо того, чи може одна людина вплинути на хід історії.

3. Історична лабораторія. Скориставшись пам'яткою «Як працювати з писемним джерелом (документом)» (с. 10), проаналізуйте нижчеподаний текст – уривок з виступу Папи Римського Урбана II в Клермоні.

3 промови Папи Римського Урбана II в Клермоні

«...Ваші брати, що живуть на Сході, терміново потребують вашої допомоги, і ви маєте поспішити надати їм поміч, яка часто була їм обіцяна. Бо як більшість із вас чули, турки та араби напали на них та захопили територію Романії [Візантії] аж до берегів Середземного моря і Геллеспонту, що зветься Плечем св. Георгія. Вони захоплюють дедалі більше земель цих християн і перемогли їх у семи битвах. Вони вбили й полонили багатьох і зруйнували церкви та спустошили імперію. Якщо ви дозволите їм продовжувати здійснювати свої нечестиві дії, то вірні Божі діти будуть атаковані ще гірше... Усі, хто помре в дорозі, чи на суходолі, чи на морі, чи в битві проти поган, будуть мати негайне відпущення гріхів. Це я дарую їм силою Божою, що дана мені».

4. Творча студія. Скориставшись пам'яткою «Як створити лепбук» (с. 48), створіть лепбук на тему «Падіння Імперії ромеїв». Результати роботи презентуйте в класі.

5. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте контрольні онлайн-тести до розділу 4.

<https://forms.gle/k3iQC1YzZrRkS7686>

Розгляньте ілюстрацію.

Як художник зобразив Папу Інокентія III – як намісника Христа чи звичайного смертного? Свою точку зору обґрунтуйте.

Папа Інокентій III.
Фреска. Серед. XIII ст.

Позиції церкви значно посилювалися, коли в 1073 р. було обрано нового Папу – Григорія VII. Він розробив проєкт обрання Папи Римського колегією кардиналів і не побоявся піддати **анафемі** (відлученню від церкви) самого імператора Генріха IV.

На зламі XII–XIII ст. папство досягло вершини своєї могутності. Особливо сприяв цьому Папа Інокентій III (1198–1216). Йому вдалося змусити західноєвропейських монархів визнати, що Папа Римський є главою християнського світу. Він наказав називати себе не наступником апостола Петра, а намісником Христа.

На зламі XIII–XIV ст. на противагу посиленню та централізації королівської влади авторитет пап слабшав. Король Франції Філіп IV навіть переніс папську резиденцію з Рима в Авіньйон у Франції. Авіньйонський полон пап тривав з 1309 по 1377 р. Після років чвар лише в 1417 р. кардинали обрали нового Папу, якого всі визнали законним.

Розгляньте ілюстрацію. Чому, на вашу думку, Папський палац більше схожий на могутню фортецю?

Папський палац у м. Авіньйон. Сучасний вигляд

2. Середньовічні єресі. Основною причиною виникнення єресей – релігійних поглядів, які відрізнялися від церковного вчення, – було невдоволення наявним у світі порядком. Прихильників цих поглядів називали **єретиками**. Освічені містяни самостійно вивчали Біблію і доходили висновків, істотно відмінних від тих, що висловлювали священники. Єретики прагнули відродити євангельську бідність і простоту, вимагали, щоб духовенство відмовилося від земельних володінь і багатств. Найвідомішими серед єресей X–XIII ст. стали вчення **катарів** і **вальденсів**, які виникли в містах Південної Франції і звідти поширилися всією Європою.

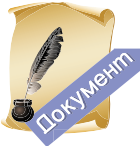
Катари (від грец. *катарос* – «чистий») створили власну «чисту» церкву й протиставили її католицькій. Вони дотримувалися суворого способу життя і були дуже віддані своїй вірі. Одним із центрів катарів стало місто Альбі, тому їх ще називають *альбігойцями*.

Альбігойці не визнавали влади Папи, виступали проти церковного землеволодіння і десятини, заперечували вшанування ікон і хреста. Папство організувало проти них хрестові походи, відомі під назвою «**Альбігойські війни**» (1209–1229). Останнім оплотом альбігойців стала фортеця Монсегюр. Тут у велетенському вогнищі, спорудженому на крутому схилі, загинуло понад двісті єретиків.

Розгляньте ілюстрацію. До кого художник ставиться прихильніше – до альбігойців чи до хрестоносців? Обґрунтуйте свою точку зору.

Розправа над альбігойцями.
Мініатюра. XIV ст.

XIII ст. 3 «Історії альбігойців» П'єра де Во-де-Серне

«Абат, дізнавшись, що в одному з будинків зібралася безліч єретиків, попрямував туди зі словами миру й порятунку та з бажанням навернути їх до добра; ті, однак, обірвали звернення до них і як один закричали: «Що ви нам проповідуете? Ми не приймаємо вашої віри. Ми не визнаємо Римської Церкви. Ваші намагання даремні. Ми віддані братству, від якого нас не відірве ні життя, ні смерть».

Почувши це, вельмишановний абат негайно залишив цей дім і пішов до жінок, які зібралися в іншому будинку, щоб звернутися до них зі словом проповіді. Але хай якими б твердими й упертими були у своїх помилках єретики-чоловіки, жінок він знайшов ще впертішими і ще глибше зануреними в ересь... Розвели велике вогнище. І їх усіх у нього покидали... не було навіть необхідності їх туди кидати, бо... вони самі в нього кидались».

Подумайте, чому римська церква так нетерпимо ставилася до всіх, хто не поділяв її ідеї та переконання.

Засновник ересі вальденсів, багатий ліонський купець П'єр Вальдо, роздав своє майно бідним і з групою однодумців вирушив проповідувати Євангеліє. Вальденси вороже ставилися до священників і монахів, вважали, що через свої багатства римська церква втратила святість. Вони відмовилися від католицьких богослужінь і створили власну церкву з виборними єпископами.

3. Інквізиція. Папство докладало чимало зусиль, аби протистояти поширенню «хибних учень». Усім мирянам було заборонено мати й читати Біблію, право її тлумачити зберігалося лише за служителлями церкви. Унаслідок того головна книга християн ста-

Розгляньте ілюстрації. Схарактеризуйте Томаса Торквемаду за його портретом (1). Чому, на вашу думку, з єретиками так жорстоко розправлялися (2)?

Томас Торквемада.
Літографія. Національна бібліотека, м. Мадрид. XVI ст.

Спалення єретика. Мініатюра. XIV ст.

ла для більшості недоступною. Папа також видав наказ доручити розслідування пов'язаних з ересю справ спеціальним комісіям.

Так виникла **інквізиція** (з лат. – «розслідування») – окрема карна церковна установа для боротьби з еретиками. Слідство було таємним і проводилося із застосуванням жахливих тортур, під час яких нещасні жертви обмовляли й себе, й інших. Вирватися з катівень інквізиції вдавалося дуже рідко, зазвичай засуджені закінчували життя на вогнищі.

До кінця XV ст. кількість жертв інквізиції залишалася порівняно невеликою. Справжній терор почався на схилку середньовіччя, переважно у володіннях іспанського короля, де розправи очолив великий інквізитор Томас Торквемада. Упродовж 15 років за його наказом на вогнищах загинуло близько двох тисяч осіб.

4. Богословська думка в католицькому й православному світі. Після Великого розколу християнської церкви православ'я прийняли ромеї, а від них – болгари, серби, жителі Давньої Русі-України. Католицизм тим часом поширився в Західній Європі.

В обох церквах існувало та розвивалося **богослов'я** – релігійне вчення про Бога. Як католицькі, так і православні богослови наполягали на істинності власних тлумачень Біблії, вірувань та обрядів. Головними Отцями Церкви католики та православні вважають різних постатей.

На Заході склався культ ушанування Діви Марії – Богородиці. Західне християнство ґрунтується на правових традиціях, культурі та філософії Давнього Риму; намагається пізнати Бога розумом, а не лише вірою. Натомість православ'ю притаманні грецькі традиції та містичний (таємничий, загадковий) підхід. На Заході світська влада вважалася недійсною без освячення Папою Римським. Натомість влада візантійського імператора була вищою за Патріарха Константинопольського.

*Розгляньте ілюстрацію.
Дізнайтеся з додаткових джерел,
кого називають Отцями Церкви.*

Отці Церкви. Мініатюра. XI ст.

5. Схоластика. XI ст. – час народження схоластики. Ця назва походить від латинського слова «школа» і в прямому розумінні означає «шкільна філософія» (**філософія** з грец. – «любов до мудрості»). **Схоластика** – це спосіб пізнати світ і Бога. Вона мала на меті примирити між собою віру й розум.

Найвищого розвитку схоластика набула у творчості **Томи Аквінського**. Він вважав, що потрібно дотримуватися двох правил: по-перше, у своїх доказах не відступати від Святого Письма, по-друге – діяти з винятковою точністю. На думку схоластів, віра в Бога не суперечить намаганням зрозуміти його й те, як він облаштував світ. Учення Томи Аквінського – **томізм** – стало центральним для католицької церкви, а надалі – для формування європейської правової системи.

*Розгляньте ілюстрацію.
Подумайте, чому фреска має назву
«Тріумф Томи Аквінського».*

*А. Бонайуто.
Тріумф Томи Аквінського.
Фреска, фрагмент. 1366 р.*

1. Чому в період розквіту середньовіччя виникла запекла боротьба між папством і деякими світськими монархами?
2. Чого прагнули досягти єретики?
3. Чому простим людям заборонялось мати й читати Біблію?
4. Що таке інквізиція? Для чого її було створено? Кого називали «великим інквізитором»?
5. Що лежить в основі східного та західного християнства?
6. Які правила схоластики створив Тома Аквінський?

1. Заповніть у зошиті аналітичну таблицю «Середньовічні єреси».

	Катари	Вальденси
Що проповідували		
Проти чого виступали		

2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте онлайн-вправу «Духовний світ середньовіччя».

<https://forms.gle/yXsjvESLogpLoCXi8>

Робота в парах. З додаткових джерел інформації дізнайтеся подробиці життя і діяльності Томаса Торквемади (1 особа) і Томи Аквінського (2 особа). Підготуйте з теми розповідь і запитання та запропонуйте однокласнику / однокласниці дати на них відповіді. Найцікавіші розповіді та запитання презентуйте на загал.

§23 ІСЛАМ У СЕРЕДНІ ВІКИ

Пригадайте! Назвіть найвизначніші релігійні свята мусульман.

1. Етика, догматика та обрядовість ісламу. Середньовіччя – час народження однієї з трьох найпоширеніших світових релігій – **ісламу** (з араб. – «упокорення єдиному Богу»). Засновник ісламу, пророк Мухаммад, проповідував істини, які відкрилися йому від самого Бога (якого в ісламі називають Аллахом). Із часом ці істини було зібрано в **Корані** – священній книзі мусульман.

Ця книга поділяється на окремі глави – сури, у яких розповідається про релігію, закони та обряди ісламу. Крім Корану, чимало мусульман вшановують Сунну – збірку висловів Мухаммада та розповідей про його життя.

На основі Корану й Сунни юристи розробили правила мусульманської поведінки – **шаріат** (з араб. – «правильний шлях»). Іслам установив для вірян п'ять основних правил.

П'ять основних правил ісламу

1. Віра в єдиного та всемогутнього Аллаха та в пророчу місію Мухаммада.

2. Молитва п'ять разів на день, а на п'ятничну молитву всі мусульмани мають збиратися в головних мечетях свого міста чи села.

3. Піст – обов'язковим є піст Рамадан. Упродовж місяця всім мусульманам, крім дітей і хворих, забороняється їсти й пити від сходу до заходу сонця.

4. Милостиня – кожен мусульманин повинен віддавати п'яту частину своїх прибутків на потреби нужденним.

5. Паломництво – кожен, хто має можливість, повинен хоча б раз за життя здійснити хадж – паломництво до Мекки.

Розгляньте ілюстрації. Рукопис (ліворуч) виконано на пергаменті кольору індиго. Дізнайтеся з додаткових джерел: як у середні віки виробляли барвник для отримання цього кольору і який сучасний популярний предмет одягу фарбують цим (уже штучним) барвником? Як називається покров Кааби (праворуч) і текстами з якої книги його розшито?

Сторінка з Блакитного Корану.
Північна Африка. IX – серед. X ст.

Покров над входом до Кааби

Подробиці

Важливе місце в мусульманській філософії посідає поняття «джихад» (зусилля) – боротьба за захист і поширення ісламу, зокрема шляхом війни з «невірними». Коран обіцяє, що той, хто загине в цій священній війні, одразу потрапить до раю. Ідея джихаду відіграла важливу роль в арабських завоюваннях. Воїни вірили, що волею Аллаха смерть принесе їм райське блаженство, і тому безстрашно йшли в бій.

2. Спільні цінності ісламу та інших авраамічних релігій.

Іслам виник поряд з тими землями, де раніше з'явилися юдаїзм і християнство, тож має з ними багато спільного. Ці три релігії називають **авраамічними**, оскільки центральне місце в них посідає постать праотця Авраама та визнання єдиного Бога. В ісламі Мухаммад вважається лише людиною, посланцем або пророком. Мухаммад стверджував, що Аллах є єдиним не лише для мусульман, а й для юдеїв і християн, яким Бог відкрив себе через більш ранніх пророків – Мусу (Мойсея) та Ісу (Ісуса Христа).

Коран закликав язичників перейти в єдину істинну віру та зректися хибних богів. Аллах створив світ і людину та дав людству все для життя. Подібно до християнства в ісламі є уявлення про кінець світу та Страшний суд, на якому кожному воздасться за його вчинками. Праведники потраплять у рай, а грішники та ті, що не вірять в Аллаха, – у пекло.

Пророк Муса
з посохом. Мініатюра.
XV ст.

Розгляньте ілюстрацію. Знайдіть в інтернеті православні ікони або картини із зображеннями архангела Гавриїла й порівняйте їх з фігурою янгола Джебраїла на мініатюрі. Чим схожі і чим різняться зображення?

Мухаммад та янгол Джебраїл.
Мініатюра. XV ст.

3. Шиїзм і сунізм. Після смерті Мухаммада серед його прибічників постало питання про його спадкоємця. Частина – шиїти – визнала законним спадкоємцем Пророка лише його зятя Алі, який став четвертим халіфом. Водночас інша частина – суніти – наполягала на тому, що продовжити справу Мухаммада повинен найдостойніший з мусульман. Так відбувся розкол ісламу на дві гілки – **шиїзм і сунізм**, – який остаточно сформувався в XI ст.

Шиїзм	Сунізм
<ul style="list-style-type: none"> • вірять, що імами (священники) непогрішні в будь-яких справах і вірі • наполягають, що духовними лідерами можуть бути лише нащадки Мухаммада; зять Мухаммада Алі визнають святим • дозволено вільніше трактування Корану, що дає змогу підлаштовувати релігійні закони під реалії сучасного світу 	<ul style="list-style-type: none"> • вважають, що всі люди (крім пророків) мають гріхи • стверджують, що духовна влада може належати будь-якій людині; зять Мухаммада Алі не вважається святим • крім Корану, дотримуються Сунни – життєвих принципів пророка Мухаммада. Не терплять жодних нововведень

- ✓ визнають Аллаха як єдиного Бога та пророка його Мухаммада
- ✓ вшановують Коран
- ✓ дотримуються п'яти основних правил ісламу

Якщо порівнювати течії ісламу з європейським середньовіччям, можна сказати, що в шиїтів на чолі держави стоїть Папа Римський, а в сунітів – імператор.

Сьогодні у світі кількість шиїтів складає близько 10 % від загальної кількості мусульман, а мешкають вони переважно в Ірані.

4. Культурні взаємовпливи європейської та арабської цивілізацій. У ранньому середньовіччі араби були одним з найрозвиненіших і найкультурніших народів Середземномор'я. Неоцінним є їхній внесок в європейські традиції землеробства, медицини, будівництва, облаштування міст і помешкань, а також у розвиток архітектури та астрономії. Водночас араби з повагою ставилися до здобутків античності, а найзначніші твори перекладали власною мовою. Із праць античних учених араби дослідили лікувальні властивості багатьох рослин і мінералів, піднявши на новий рівень медицину. У індійців було запозичено цифри, які ми сьогодні знаємо як «арабські».

Розгляньте ілюстрацію. До якого стану суспільства, на вашу думку, належать слухачі?

Музикант у саду. Мініатюра з андалузького рукопису XIII ст.

Зустріч європейської та арабської цивілізацій відбувалася під час хрестових походів, завдяки подорожам арабських мандрівників і середземноморській торгівлі. Особливо глибокий слід залишили араби в Європі, завоювавши Іспанію. Вони принесли сюди провідні господарські досягнення і високі культурні здобутки, побудували зрошувальні системи, стали вирощувати нові сільськогосподарські культури (рис, цукрову тростину, бавовну тощо), започаткували вівчарство. Надзвичайно високого рівня досягли міста. Вони славилися своїми тканинами, виробами з металу й шкіри. До шкіл мусульманської Іспанії їхали вчитися з усієї Європи.

Отже, протягом доби середньовіччя європейський і мусульманський світи неодноразово вступали в озброєне протистояння, але водночас збагачували цивілізаційні здобутки один одного.

1. Перелічіть п'ять основних правил для мусульман.
2. Що таке джихад?
3. Визначте спільні цінності ісламу та інших авраамічних релігій.
4. Як відбувся розкол в ісламі на дві течії? Назвіть їх.
5. Як арабська цивілізація вплинула на Європу в період середньовіччя?

1. У зошиті заповніть таблицю «Ісламський і християнський підхід у ставленні до “невірних” (іновіриців) та “єретиків”».

Мусульмани	Християни

2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, розв'яжіть кросворд «Іслам у середні віки».

<https://cutt.ly/Aw8Y7F6S>

Робота в групах. Об'єднайтесь у три групи. Знайдіть в інтернеті фото й опис найбільших у світі мечетей (1 група), найвеличніших католицьких храмів (2 група), найвизначніших православних соборів (3 група). Оберіть одну зі знайдених споруд і підготуйте віртуальну екскурсію. Презентуйте свої роботи в класі.

§24 СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ ТА УНІВЕРСИТЕТИ

Пригадайте!

Дайте відповіді на запитання історичного лабіринту й розкажіть, якою була освіта в античному світі.

Монастирська школа.
Мініатюра. XIII ст.

1. «Світ неписьменних». На світанку середньовіччя до загибелі культурних цінностей старовини призвели не лише варварські вторгнення. Через те, що антична культура була язичницькою, християнська церква вела проти неї відкриту війну. Особливо скрутні часи переживала середньовічна освіта. Навіть серед знаті було важко розшукати освічених людей. Більшість лицарів ставили замість підпису звичайний хрестик. Сам імператор Карл Великий до кінця життя так і не навчився добре писати.

Першими навчальними закладами середньовіччя були монастирські та церковні школи. Саме церква найбільше потребувала освічених людей – для того щоб читати та тлумачити Священне Письмо, твори давніх християнських мудреців, для боротьби з хибними віруваннями.

Поширені були й соборні школи, які організовували єпископи при головному соборі єпархії. У монастирські та соборні школи зазвичай віддавали дітей, які мали стати церковними служителями. Утім, дітям навіть знатних і заможних батьків достатньо було навчитися в парафіяльній школі читання та лічби. Нерідко навчання відбувалося за допомогою різок.

2. Освіта й наука в європейському та неєвропейському світі. Поступово церква пристосувала до нових умов і давньоримську систему освіти – «Сім вільних мистецтв». Згідно з нею, освіта поділялася на два рівні – **тривіум** (1 рівень) і **квадривіум** (2 рівень) – і становила основу знань упродовж усього середньовіччя.

Тривіум (предмети про слово)	Квадривіум (предмети про числа)
<p>Граматика – знання латини (абетка, вивчення творів латинських авторів).</p> <p>Риторика – вміння правильно й красномовно говорити, писати твори, листи, ділові папери.</p> <p>Діалектика – вміння розмірковувати, будувати докази й вести науковий спір – диспут.</p>	<p>Арифметика (додавання та віднімання).</p> <p>Геометрія – загальні визначення (прямокутник, трикутник), а також знання з географії.</p> <p>Астрономія – спостереження за рухом небесних тіл і відомості з астрології, яка вивчала вплив планет і зірок на долі людей.</p> <p>Музика – розрахунки з визначення тривалості нот і музичних інтервалів. І меншою мірою – власне навчання гри на інструментах.</p>

Розгляньте ілюстрацію.
Кого на ній зображено?

Граматика. Мармуровий обеліск. XV ст.

Створення світу.
Мініатюра. XIII ст.

X ст. із «Життєпису абата Гільйома»

«Він заснував школи, де кожний міг безкоштовно отримати благодать освіти, якщо звертався до підпорядкованих йому монастирів. Нікому із цих людей ніколи не відмовляли. Навпаки, залежні чи вільні, багаті чи бідні – усі відчували це виявлення братерської любові. Чимало нужденних отримували харчування в монастирі».

З якими почуттями автор описує діяльність абата Гільйома в монастирських школах?

Університет (з лат. – «об'єднання») став дітищем середньовічного міста, свідченням успіхів тогочасної культури. Право засновувати університети мали представники вищої влади – папи, імператори та королі. Перші університети виникли в XII ст. в італійському місті Болонья і в Парижі. Згодом широкої слави набули Кембриджський та Оксфордський університети в Англії, Тулузький у Франції, Саламанкський в Іспанії, а також Празький і Краківський у Центральній Європі. Наприкінці XV ст. вже існувало близько 80 університетів, чимало з них діють і сьогодні, дбайливо зберігаючи свої традиції.

Дізнайтесь! Який університет є найстарішим в Україні?

Університет поділявся на **факультети**. «Нижчим», обов'язковим для всіх, був артистичний (від лат. *ars* – «мистецтво») факультет. На ньому студенти вивчали «Сім вільних мистецтв».

Розгляньте ілюстрацію.
Які книги, на вашу думку,
перекладали насамперед?

Учені-перекладачі
з університету м. Саламанка.
Мініатюра. XIII ст.

Розгляньте ілюстрацію.
Опишіть, як відбувалося
заняття в університеті.

Лекція в університеті.
Мініатюра. XIV ст.

Згодом, якщо було бажання, вони могли продовжити навчання на одному з «вищих» факультетів: правничому, медичному чи богословському – теологічному (останній був не скрізь). Підготовка майбутнього юриста або лікаря тривала шість років, а філософа-богослова – 15 років.

На заняттях студенти слухали й записували **лекції** (з лат. – «читання») професорів. На лекції відомих професорів збиралися студенти з різних куточків Європи. Викладали латиною, тому мовних бар'єрів не існувало. Вихідці з однієї країни об'єднувалися в університеті в земляцтва. Існували студентські гуртожитки – **колегії**, на основі яких згодом постали навчальні заклади – коледжі.

Університетська освіта була доступною для кожної вільної людини. І хоча серед студентів переважали вихідці із забезпечених сімей, були також справжні бідняки. Зазвичай студентам доводилося багато працювати: зранку вони слухали лекції, потім до вечора в бібліотеці чи вдома повторювали вивчений матеріал. Однак вони вміли радіти життю і молодості. Без студентів не минали ні урочисті свята, ні веселі гуляння. Студенти любили свій університет і на знак вдячності за отримані знання називали його матір'ю-годувальницею (лат. – *альма-матер*).

У добу пізнього середньовіччя в одному з європейських університетів склали гімн студентів, який яскраво передавав турботи та радощі їхнього життя. До сьогодні він залишається своєрідним символом студентства всього світу. Оригінальний гімн написано латинською мовою, він має назву «Гаудеамус» («Веселімося»).

- Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео. Висловіть припущення, чому студенти всього світу донині співають «Гаудеамус».

<https://cutt.ly/VwTDuL4A>

Дізнайтесь!

Скориставшись посиланням або QR-кодом, ознайомтеся з документом «Ранні статuti Сорбонни (до 1274 р.)» і дайте відповіді на такі запитання: *«Які вимоги до поведінки та зовнішнього вигляду студентів існували? Чи відомо вам щось про подібні вимоги до сучасних студентів України?»*.

<https://cutt.ly/Jwlvx51n>

Середньовічні університети були справжнім джерелом знань і відіграли вирішальну роль у культурному розвитку європейського суспільства.

Іслам ставився до знань як до одного з проявів всемогутності Аллаха й вважав їх необхідною умовою справжньої віри. Цим заохочувався розвиток науки, а разом з нею і мистецтва, яке теж розглядалося як вид знань. Арабською мовою було перекладено чимало творів античних мислителів. На початку IX ст. при дворі халіфів навіть діяла перекладацька школа – Дім мудрості.

Арабська наука, на відміну від європейської, розвивалася при дворах халіфів або багатих вельмож. Там іноді навіть виникали своєрідні «академії наук». Це надавало арабській науці світського характеру та створювало простір для вільних досліджень.

Дізнайтесь!

Скільки років навчалися в медресе? Чи мали право жінки відвідувати ці навчальні заклади?

Справжніми осередками освіти й наукової думки були арабські бібліотеки. Там працювали переписувачі, до того ж особливо цінувалися каліграфи – ті, хто вмів красиво писати. Матеріалом для письма слугували папірус, пергамент і папір, який почали виробляти з VIII ст. Аркуші паперу покривали крохмальним клейстером і полірували кришталевим яйцем. Від цього папір ставав міцним, а нанесені кольоровим чорнилом літери й візерунки – чіткими, яскравими та блискучими. Мусульмани винайшли безліч шрифтів і користувалися ними залежно від змісту тексту. Різними написами покривали стіни храмів, посуд, дорогі тканини, зброю.

3. Книгодрукування. Одним з найвидатніших винаходів середньовіччя стало книгодрукування. З огляду на бурхливий розвиток господарства, освіти й культури збільшувалася потреба в книжках. Звичайні переписувачі не встигали забезпечувати попит на них, тому гостро постало питання про інший, швидший спосіб їх виготовлення – друкування. У різних країнах

Йоганн Гутенберг.
Мініатюра. XVII ст.

Виготовлення паперу.
Гравюра. XVI ст.

Виготовлення палітурок.
Гравюра. XVI ст.

світу майстри докладали чималих зусиль, щоб зробити відбитки книжкових сторінок.

Німець **Йоганн Гутенберг** (бл. 1399 – 1468) у своїх пошуках дійшов геніальної думки – друкувати книжки рухомими металевими літерами. Й. Гутенберг виготовив металеві кубики з рельєфним дзеркальним зображенням літер і з них склав (набрав) сторінку. Таку набірну сторінку покривали фарбою і за допомогою преса робили з неї потрібну кількість відбитків. Потім набір розбирали, а металеві літери знову використовували вже для іншого тексту.

Крім того, Й. Гутенберг зробив ще чимало важливих для друкарської справи відкриттів: створив інструменти для виготовлення набірної шрифту, розробив сплав металу для літер, підібрав фарбу, удосконалив друкарський прес. Відтепер книжку можна було виготовити значно швидше за її рукописну попередницю і до того ж випускати в сотнях примірників.

Першу спробу надрукувати набірним шрифтом Й. Гутенберг здійснив у **1445 р.**, тому цей рік вважається датою винайдення книгодрукування. Невдовзі винахідник видав справжній книжковий шедевр – «сорокадворядкову» Біблію. Вона схожа на рукописну, адже друкованим способом виготовлено лише текст. Заголовки та узорі малювали від руки червоною та золотою фарбами. Біблія Й. Гутенберга, надрукована на пергаменті, була надто дорогою, тому після декількох унікальних пергаментних примірників він став друку-

Сторінка із
«сорокадворядкової»
Біблії

вати книгу на папері. Новий спосіб виготовлення книжок швидко поширився за межі Німеччини. Наприкінці XV ст. в Європі діяло понад 1000 друкарень у майже 300 містах. Винахід Й. Гутенберга відкрив нову еру в історії інформації. Швидкий і дешевий друк, масові накладки зробили книжку доступною великому колу письменних людей і сприяли поширенню знань.

Дізнайтесь! Із чого виготовляли папір, а із чого – пергамент?

Україна і світ В Україні початок книгодрукування пов'язують з ім'ям Івана Федорова. У 1572 р. (через століття після Й. Гутенберга) І. Федоров переїхав до Львова, де створив власну друкарню в монастирі Святого Онуфрія. Мешканці Львова самі зібрали кошти для друку першої книги – львівського видання «Апостола» 1574 р., накладом близько 1000 примірників, з яких до сьогодні збереглося менше ніж 100. Другим видатним львівським виданням І. Федорова був «Буквар» – невелика книга з 90 сторінок, прикрашена зображеннями Львова. До того ж у 1580 р. друкар видав першу повну слов'янську Біблію, відому як «Острозька Біблія».

Острозька Біблія.
Титульний аркуш
оригінального
видання

1. Чому середньовічну Європу інколи називають «світом неписьменних»?
2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, розгляньте ілюстрацію. За її допомогою схарактеризуйте «Сім вільних мистецтв».

<https://cutt.ly/YwTYJ1xM>

3. Назвіть найвідоміші університети Європи середньовіччя.
4. Як розвивалася арабська наука в добу середньовіччя?
5. Опишіть процес книгодрукування, винайдений Й. Гутенбергом.

1. На контурній карті позначте міста, де виникли перші університети.
2. **Робота в групах.** Об'єднайтеся в групи й складіть карту пам'яті «Освіта в середньовіччі». У карті відобразіть, хто й де мав можливість навчатися, систему освіти в університетах, предмети, що вивчалися.

Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео «Освіта, наукові дослідження та винаходи середньовіччя». Обговоріть у широкому колі наукові дослідження та винаходи середньовіччя. Складіть сенкан про той винахід середньовіччя, який ви вважаєте найважливішим.

<https://cutt.ly/SwTDpqty>

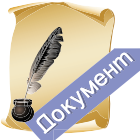

§25 МИСТЕЦТВО В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте! Які види мистецтв ви знаєте?

1. Середньовічна архітектура. В XI–XIII ст. в усій Західній Європі розгорнулося грандіозне будівництво. Один за одним поставали величні палаци й суворі замки, здіймалися міські ратуші, споруджувалося звичайне житло. Провідне місце в будівництві належало церковній архітектурі.

Особлива увага до храмів виникла не випадково. Боротьба папства з правителями та початок хрестових походів значно піднесли авторитет церкви й посилили її вплив на вірян. Водночас у власності церкви опинилися величезні багатства. Наближаючись до вершини своєї могутності, церква витратила значні кошти на спорудження та оздоблення храмів.

З праці «П'ять книг історії свого часу» монаха Рауля Глабера

«З приходом третього року, що настав за тисячним, майже всі землі, особливо Італія та Галлія, стали свідками перебудови церковних споруд. Світ немовби струшував із себе дрантя і повсюди вдягався в нові білі шати церков. Тоді майже всі присвячені різним святим єпископальні й монастирські церкви, навіть маленькі сільські каплички, були перебудовані вірянами й стали ще кращими».

Як автор характеризує процес перебудови церковних споруд на початку XI ст.?

У європейському мистецтві кінця X – XII ст. панував **романський** (римський) стиль. Таку назву він отримав тому, що тогочасні архітектори використовували деякі прийоми давньоримського будівництва.

Романські храми мали масивні стіни, великі опори, безліч напівкруглих арок. Аби стіни були міцними, вікна робили невеликими й вузькими, на кшталт бійниць. Брак світла створював у храмах напівморок, а важкі двері та могутні кутові вежі перетворювали їх на справжні фортеці. Дерев'яні перекриття (стелі) замінили на кам'яні склепіння, які підтримувалися товстими колонами обабіч, до самого вівтаря. У небезпечні моменти історії романські храми надавали надійний прихисток.

У XII ст. в Північній Франції сформувався новий стиль середньовічного мистецтва – **готичний** (від назви племені готів), який панував в усій Європі до кінця середньовіччя. На відміну від

Собор Св. Петра у м. Вормс – пам'ятка романської архітектури. *XI–XII ст.*

Собор Паризької Богоматері (Нотр-Дам де Парі) – пам'ятка готичної архітектури. *XII–XIII ст.*

романського стилю, що продовжував традиції античності, цей стиль вважався варварським.

Подумайте! Чим готичні собори відрізняються від романських?

На противагу приземкуватим і похмурих романським соборам, велична, масивна споруда готичного храму не принижувала вірянина. Витягнуті лінії готичного собору, високі арки, башти з гостроконечними шпилями, численні статуї, осяяні сонцем зображення Христа та святих на вітражах – усе це спрямовувало погляд і думки вірян угору – до Бога.

Одним з найкрасивіших у Європі вважається готичний собор у французькому місті Шартр. Присвячений Богоматері, храм мав особливе заступництво Людовика IX. Король подарував собору велике вікно-троянду, а міські ремісники пожертвували вітражі. У будівництві собору брало участь дуже багато людей, оскільки вважалося, що всім їм буде прощено гріхи й забезпечено спасіння на небесах.

Підрибиці

Окремим мистецьким явищем стала візантійська архітектура. Перші християнські церкви за імператора Костянтина мали форму **базиліки** – витягнутого прямокутника, а пізніші храми – форму хреста, над яким височіла баня. Ромеї вбачали в храмі маленьку модель світу, де баня символізувала сили небесні.

Розгляньте ілюстрацію. Уявіть, який вигляд має вікно-троянда, коли крізь нього пробиваються сонячні промені. З якою метою, на вашу думку, собор було оздоблено саме так?

Вітражна троянда Шартрського собору. XIII ст.

Розгляньте ілюстрацію. Як, на вашу думку, людина почувається в цьому величому інтер'єрі?

Справжньою перлиною світової архітектури став храм Святої Софії (Премудрості Божої) у Константинополі. Його звели за наказом імператора Юстиніана лише за п'ять років. Майже квадратну будівлю (75x71 м) заввишки 51 м увінчано величезною банею діаметром 31 м. Вона спирається на чотири майстерно замасковані могутні стовпи. Коли ж через 40 прорізаних у ній вікон плететься сонячне світло, здається, нібито баня пливе над храмом. Захват викликало в тодішніх відвідувачів і внутрішнє оздоблення собору: різнокольорова мармурова підлога, тонкий орнамент стін, мерехтливі мозаїки.

Інтер'єр собору Святої Софії (нині Великої мечеті Ая-Софія), м. Стамбул. Сучасний вигляд

Подробиці

Україна і світ Меншою копією собору Святої Софії в Константинополі вважають Софію Київську, яку теж будували візантійські майстри за зразком хрестовобанного храму. Інтер'єр Софії Київської відтворював середньовічну модель всесвіту, а зовнішній вигляд – образ Граду Божого. Цей шедевр архітектури та мистецтва було споруджено за повелінням князя Ярослава Мудрого. Стінопис і декоративне оздоблення становлять єдине ціле з архітектурою храму. Тут збереглися оригінальні давні мозаїки та фрески. Основою композиції храму є 6-метрова постать Богородиці Оранти в головному вівтарі.

Розгляньте ілюстрацію. У якій техніці виконано це зображення?

Софійський собор у Києві. Сучасний вигляд

Богоматір Оранта.
Софійський собор

Неймовірних успіхів досягла арабська архітектура. Головним будинком міста була **мечеть** – квадратна площа, оточена галереями на стовпах. З боку, зверненого до Кааби, ставили декілька рядів колон. Вони створювали відкриту в двір молитовну залу. Іслам забороняє поклонятися зображенням, тому в мечетях відсутні фрески та ікони. Проте їх пишно оздоблено мозаїкою та різьбленням, а каліграфічні написи з Корану й *арабески* – складні орнаменти з геометричних і рослинних елементів – надають витвору особливої вишуканості.

Розгляньте ілюстрацію. Подумайте, яке враження, за задумом архітектора, на середньовічних людей мав справляти палац правителів-емірів Альгамбра.

Альгамбра. Сучасний вигляд

Шедевром архітектурного мистецтва такого типу є мечеть у Кордові, а справжньою перлиною мусульманської архітектури вважається палац правителів-емірів Альгамбра в місті Гранада в Іспанії.

Романські церкви всередині прикрашав розпис. Фарби нанесли на свіжий, ще вологий тиньк, через що цей вид живопису отримав назву «фреска» (з італ. – «свіжа»).

Подробиці

У романському соборі знайшло своє відображення те, яким бачили Господа середньовічні люди. Фігура Бога-Вседержителя – творця всього суцього, переможця над злом і судді грішників – була центральною в композиції храму. У скульптурному оздобленні романських храмів утілилися глибокі релігійні почуття середньовічної людини, її віра у фантастичне та надзвичайне. У безлічі зображень можна знайти відлуння традицій стародавніх германців і кельтів, народної культури та фантазії.

У романський період у Західній Європі вперше виникла монументальна скульптура у вигляді **рельєфів**. Зазвичай рельєфи розмальовували, що робило їх особливо виразними. Віряни потрапляли до храму через масивні бронзові ворота, прикрашені рельєфами з біблійними сценами. Видатним зразком романського мистецтва стали скульптури – Діви Марії, розіп'ятого Христа, апостолів.

Розгляньте ілюстрацію. Чому, на вашу думку, фігура Христа Вседержителя в декілька разів більша за інші фігури композиції?

Христос Вседержитель.
Фреска. XII ст.

Про мистецтво готичної епохи нам також можуть розповісти собори. Численні вікна готичних храмів залишали обмаль вільного місця на стінах, тому замість розпису стали робити особливі зображення – **вітражі**. Їх складали зі скріплених між собою кольорових скелець і розміщували в прорізах вікон. Величезні сяйливі вітражі наповнювали храми грайливим, немовби чарівним, світлом.

Ззовні та всередині собори прикрашали численними статуями та сценами з Біблії. Наприклад, собор у французькому місті Реймс налічує 2000 скульптур!

2. Середньовічна література. У Європі в «темні віки» з'явилося багато романів, віршів, оповідань, розвивали-

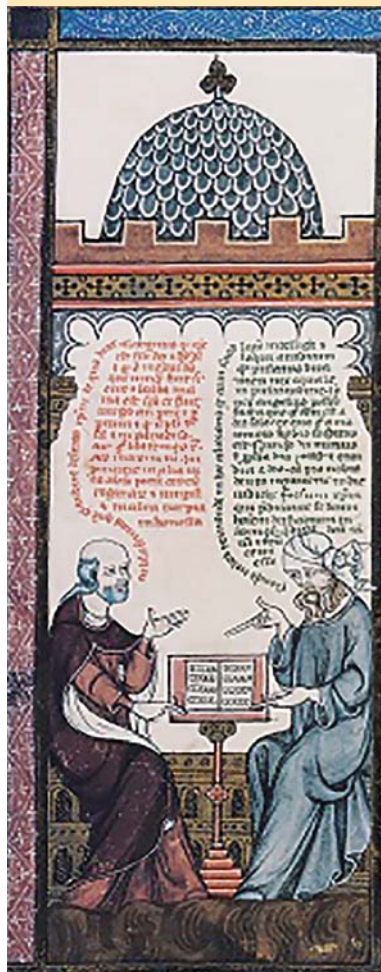
ся музика, живопис і скульптура. Середньовічна культура мала особливу мову, у якій використовувалися знаки-символи, поєднувалося реальне та міфічне.

В XI–XII ст. було записано багато оповідань про королів, героїв минулого, казкових персонажів. Про них розповідає «Пісня про Нібелунгів», знамениті героїчні поеми – французька «Пісня про Роланда» та іспанська «Пісня про мого Сіда». У XII ст. з'явилися лицарські романи, найвідоміший з яких – розповідь про трагічне кохання Трістана та Ізольди. У цей період виник і цикл легенд про славного короля Артура та лицарів Круглого столу. Осторонь стояла міська література («Роман про Лиса») і селянська творчість, що розповідає про нелегку долю селян і несправедливість сеньйорів.

У X ст. в Західній Європі відродилося театральне мистецтво. Спершу ключове місце в драматургії посідали біблійні мотиви, але з розвитком мист на площах з'являються мандрівні артисти та *поети-ваганти*, які у своїх віршах прославляли радощі земного життя, а також *менестрелі* й *трубадури* – мандрівні поети-музиканти, що оспівували лицарське кохання. При дворах королів виступали цілі ансамблі музикантів. У житті середньовічної людини, повному смутку та випробувань, особливу роль відігравали карнавали та ярмарки.

На Сході кожна цивілізація – арабська, китайська, індійська тощо – мала власні унікальні мистецькі традиції. Однак здебільшого культурний обмін відбувався між європейцями та арабами-мусульманами завдяки хрестовим походам, арабським завоюванням і постійним контактам купців і мандрівників.

*Розгляньте ілюстрацію.
Як відбувається процес
навчання Раймунда
Луллія арабської мови?*

Раймунд Луллій (іспанський філософ і письменник) вивчає арабську мову.
Мініатюра. Кін. XIII ст.

Розгляньте ілюстрації. Які деталі зображення вказують на те, що це збірник ліричних пісень (1)? Пофантазуйте про символічний зміст цього малюнка (2).

Манесський кодекс – збірка ліричних пісень. XIV ст.

Карнавал у Нюрнберзі. Малюнок. Міська бібліотека м. Нюрнберг. Поч. XVI ст.

Мусульманська література створювалася спочатку арабською мовою, а з X ст. – і перською. Особливо цінувалася поезія, але популярними були також короткі повчальні оповідання та збірки казок. Назавжди увійшли до скарбниці світової культури всесвітньо відомі казки «Тисяча й одна ніч» і перський епос «Шахнаме» («Книга царів»).

Розгляньте ілюстрацію. Які елементи арабського мистецтва можна зазначити?

Інтер'єр колишньої мечеті X ст. в Кордові (Іспанія) – зразок арабського мистецтва

Керамічна плитка – зразок арабески та каліграфії. XV ст.

1. Чим візантійські храми відрізнялися від романських і готичних?
2. Які зображення заборонені в мечетях?
3. Які скульптури найчастіше трапляються в романських храмах?
4. Що таке вітраж?
5. Які розваги для містян існували в середньовіччі?
6. Які види літератури були популярні серед мусульман?

1. У зошиті заповніть таблицю «Характерні риси романських, готичних, візантійських храмів і мечетей».

Романський храм	Готичний храм	Візантійський храм	Мечеть

2. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте онлайн-вправу «Архітектура середньовіччя».

<https://forms.gle/ABdqdtYKQ8Haidz9A>

Робота в групах. Об'єднайтеся в групи, оберіть середньовічний твір, який вам більше подобається: одну з легенд про короля Артура та лицарів Круглого столу (*1 група*); одну з казок збірки «Тисяча й одна ніч» (*2 група*). Підготуйте розповідь, сценку або презентацію за цим твором і презентуйте на загал. Запросіть на урок учителя / учительку літератури.

§26 РАННЄ ВІДРОДЖЕННЯ І ГУМАНІЗМ

Пригадайте!

Що вам відомо про добу Відродження з курсів «Мистецтво» і «Зарубіжна література»?

1. Передумови та початок епохи Відродження. У середньовіччі людина була насамперед частиною колективу – майстром цеху, купцем гільдії, членом лицарського ордену чи селянської громади. Але наприкінці середніх віків вона починає усвідомлювати себе особистістю, індивідом. Ці зміни в людській свідомості відбилися в тогочасному мистецтві – творчість кожного художника набувала неповторних рис. Саме наприкінці XIV – на початку XV ст. з'явився такий жанр живопису, як портрет. Статус людей мистецтва в суспільстві та в очах правителів значно зріс.

Період з кінця XIV до кінця XV ст. в Італії називають **раннім Відродженням**. Це час бурхливого піднесення не лише мистецтва, а й науки. Виникло вчення про виховання вільної, всебічно розвиненої та активної людини. У XIV–XV ст. культура євро-

Розгляньте ілюстрацію. Дізнайтеся з додаткових джерел інформації, які версії щодо імені чоловіка, зображеного на картині, існують.

Сандро Боттічеллі. Портрет невідомого з медаллю Козімо Медічі Старшого. 1475 р.

пейських країн розвивалася під впливом змін у суспільстві й дедалі помітніше набувала нових рис. Колискою нової культури стала Італія. У численних італійських містах вирувало ділове життя, цінувалися особисті здібності та комерційна хватка. Фортуна усміхалася тим, хто звик покладатися на власні сили й розум. Справжнього успіху могли досягти люди незнатні, але енергійні й запозятливі.

Подумайте!

Як ви розумієте речення «Фортуна усміхалася тим, хто звик покладатися на власні сили й розум»?

Залишаючись щирими християнами, ділові люди прагнули витратити свій час і кошти вже не на приготування до потойбічного існування, а на радість земного життя. Вони зводили казкові палаци й прикрашали їх творами мистецтва, цінували книги, захоплювалися старовиною. Адже на італійській землі, у колишньому серці Давнього Риму, найкраще зберігся античний спадок. Оновлення культури відбувалося тут у вигляді відродження античності.

Споруди раннього Відродження відкрили нову епоху в історії архітектури. Вона повернулася до античних основ та отримала назву «кватроченто», тобто «1400-ті роки».

Собор
Санта-Марія-дель-Фйоре.
Флоренція. Сучасний вигляд

Архітектори вимірювали, досліджували та прагнули відтворити вцілілі давньоримські будівлі. Найвидатнішим з італійських архітекторів доби раннього Відродження вважають *Філіппо Брунеллескі*. Він запропонував найкращий проєкт церкви з гігантською банею, яка мала постати в центрі його рідної Флоренції. Величезна баня стала шедевром інженерної думки та символом епохи Відродження, а нині собор, який вона вінчає, є туристичною візитівкою Італії.

- Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео та відчуйте атмосферу сучасної Флоренції. Яке враження на вас справив собор Санта-Марія-дель-Фйоре?

<https://cutt.ly/TwYnUif>

Останнім поетом середньовіччя і першим поетом нового часу називають творця італійської літературної мови, великого флорентійця **Данте Аліг'єрі** (1265–1321). Його «Божественна комедія» змальовує грандіозну картину Всесвіту, природи, людського й суспільного буття. Поет вважав, що людина народжена для добра й радості, а також здатна досягти висот мудрості й перемогти зло.

*Лука Сіньйореллі.
Данте Аліг'єрі. Фреска.
1499–1502 рр.*

2. Стовпи нової культури. Першим представником Відродження вважають родоначальника ренесансної літератури поета **Франческо Петрарку** (1304–1374). Його уславила «Книга пісень» – збірка віршів про кохання до прекрасної Лаури. У ній автор возвеличив людську красу, порівнявши її з усім найкращим на землі й на небі. Сучасники високо цінували талант і творчість Петрарки. Заради нього відродили давно забуту античну традицію: на Капітолійському пагорбі в Римі видатного поета-гуманіста увінчали лавровим вінком.

*Юстус ван Гент.
Франческо Петрарка.
XV ст.*

*Андреа дель Кастаньо.
Джованні Боккаччо.
Фреска. Серед. XV ст.*

Послідовник і близький друг Петрарки Джованні Боккаччо (1313–1375) також походив із Флоренції. У своєму творі «Декамерон» він стверджував, що цінність людини полягає в її розумі, мужності та гідності, і саме ці якості допомагають вистояти в життєвих випробуваннях.

«Божественна комедія» Данте, сонети Петрарки та «Декамерон» Боккаччо було написано зрозумілою всім народною мовою. Тож гуманісти довели, що ця мова може бути виразною та звучною.

- Скориставшись посиланням або QR-кодом, ознайомтеся з інформацією про інших видатних постатей раннього Відродження.

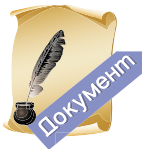
<https://cutt.ly/Swlxbz4d>

Творці нової культури негативно ставилися до «середньовічного варварства». Свій час, коли почала відроджуватися античність, вони вважали періодом справжнього піднесення культури після її «тисячолітнього занепаду». Звідси й походить назва – **Відродження** (франц. – **Ренесанс**).

3. Суперечності нової культури. Культура Відродження сформувалася на основі гуманізму – системи ідей і поглядів, за якими людина є найвищою цінністю. Цей просвітницький рух виник у XIV ст. в Італії. Прихильники античності назвали свої заняття латиною *studia humanitatis* – «вивчення людського», через що їх самих стали звати гуманістами. Вищою цінністю гуманісти оголосили людину та її благо, відстоювали право кожної особи на вільний розвиток і реалізацію своїх здібностей.

Ідеал гуманістів – це «людина універсальна», тобто всебічно розвинена й здатна до наукової та мистецької творчості. На противагу християнським аскетичним переконанням гуманісти розробили власні моральні принципи. Однією з найважливіших чеснот вони вважали гідність, яка випливає не з походження, а винятково з моральності та діянь людини.

XIV ст. 3 праці Петрарки «Про засоби проти всілякої долі»

«Чи мало маємо причин для радості? Ми маємо розум, пам'ять, передбачення, красномовство.

Деякі тварини сильніші за людину, деякі – спритніші, деякі мають гостріший слух, зір, нюх. Але немає серед них такої, яка перевершила б людину гідністю. Лише людина має розум, мову, сльози, сміх.

Так багато тварин у небі, на землі, у морях, які призначені тільки для нашої користі й підпорядковані тільки нашому розуму, нашій владі! Зрештою, кожній люд-

ській душі Господь дав ангела-охоронця. Це ще раз доводить, якою великою є гідність людини. Так! Серед усіх Божих творінь людина вирізняється красою і винятковою величчю!»

Які якості людини гуманіст цінював найбільше і про що це свідчить?

Гуманісти прагнули поєднати догми християнської віри з античною мудрістю, що загрожувало авторитету та могутності католицької церкви. Одним з найбільших суперечностей історії є той факт, що багаття інквізиції запалили найжахливіше не за «темних віків», а саме в період раннього Відродження.

- Скориставшись посиланням або QR-кодом, ознайомтеся з інформацією про французьку письменницю доби раннього Відродження Христину Пізанську й дайте відповідь на запитання: «Які можливості відкрилися перед жінками з початком доби Відродження?».

<https://cutt.ly/wwwxcJej>

Петрарка та Боккаччо.
Мініатюра. XV ст.

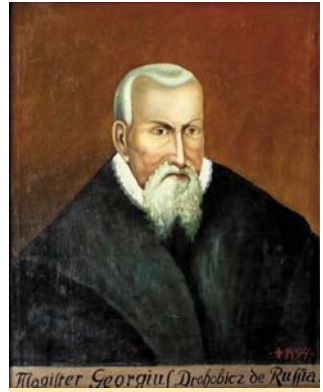
4. Вплив Відродження на українські землі. Процеси, які відбувалися в Європі на схилку середніх віків, не оминули й українські землі. Ренесанс в українській культурі був своєрідним і як історичний етап хронологічно не збігався з італійським або західноєвропейським Відродженням. Ренесанс почав свій шлях на українських землях лише на початку XVI ст.

Причини особливостей українського Ренесансу

1. Гальмування розвитку українських земель через руйнівні наслідки ординської навали.
2. Відсутність єдиної держави, перебування багатьох територій у складі низки інших країн.
3. Певний опір на православних українських землях культурі Відродження, яка була нерозривно пов'язана з католицизмом.

Протягом XV ст. ренесансні ідеї із Західної Європи потрапляють спочатку на Галичину та Волинь (тоді – Руське воєвод-

ство Королівства Польського), а згодом і на всі українські території. Ідеали нової культури та філософії на українських землях впроваджували передусім освічені люди, які поверталися після навчання в західноєвропейських університетах. Серед них особливо вирізняється постать **Юрія Дрогобича (1450–1494)** – видатного астронома, талановитого поета, викладача, ученого, доктора мистецтв і медицини Болонського університету.

Юрій Дрогобич.
Бл. 1494 р.

Один з яскравих проявів ідеалів Відродження та гуманізму – меценатство. Серед найвідоміших українських меценатів були князі Острозькі, які не шкодували коштів для розбудови замків, монастирів і центрів освіти.

1. Що стало передумовою епохи Відродження?
2. Який період вважається періодом раннього Відродження?
3. Чому саме Італія стала колыскою нової культури?
4. Звідки походить термін «гуманізм»?
5. Які права та цінності відстоювали гуманісти?
6. Як Відродження вплинуло на українські землі?

1. *Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте онлайн-вправу «Раннє Відродження і гуманізм».*

<https://forms.gle/9z4BWUtPBt7NL4XS7>

2. *Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте відео «Раннє Відродження і гуманізм». Використовуючи відомості з відео, а також з матеріалів параграфа, напишіть есе про одну з визначних постатей періоду раннього Відродження.*

<https://cutt.ly/0wYbAIEt>

Майстерня гугл-дудлів. *Дудл* – це логотип пошукової системи Google, стилізований на честь будь-якого свята чи події. 11 вересня 2021 р. пошукач Google випустив новий дудл, присвячений 657-річчю від дня народження Христини Пізанської, першої письменниці-феміністки, поетеси та філософині. Скориставшись посиланням або QR-кодом, перегляньте цей дудл. Уявіть себе дизайнером дудлів – намалюйте або створіть за допомогою відомого вам графічного редактора дудл-малюнок, присвячений одному з митців раннього Відродження. Представте свою роботу в класі.

<https://cutt.ly/5wYbTOyp>

УЗАГАЛЬНЕННЯ І ТЕМАТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ ДО РОЗДІЛУ 5 «ДУХОВНИЙ СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»

1. Дослідіть! 1) На с. 189 оберіть дати для запам'ятовування з вивчених у розділі 5 тем; 2) пригадайте дати, опановані на уроках історії України, що стосуються приблизно того самого періоду; 3) у зошиті продовжте укладання синхронізованої хронологічної таблиці за поданим зразком:

Світ у добу середньовіччя

Світ	Україна
Кінець X – XII ст. – доба романського стилю в архітектурі та мистецтві	...
...	...

2. Проектне завдання. Використовуючи матеріали підручника та додатковий матеріал із книжок або інтернет-мережі, підготуйте проектне дослідження на тему «Інквізиція в Європі», зазначивши її причини та прояви. Дослідіть, до яких наслідків вона призвела.

3. Робота в групах. Історична лабораторія. Створіть колаж, присвячений соборам середньовічної Європи.

4. Творча студія. Розгляньте ілюстрацію. Придумайте назву до неї. Уявіть, що це зображення є реальним епізодом з життя середньовічного студентства. Придумайте репліки для позначених персонажів ілюстрації, за допомогою яких вони обмінюються думками про життя університету, про свої студентські проблеми й пригоди.

5. Скориставшись посиланням або QR-кодом, виконайте контрольні онлайн-тести до розділу 5.

<https://forms.gle/YBJtmqrWyJBMzQvMA>

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ ЗДОБУТКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

Упродовж навчального року ви відкривали для себе яскраві сторінки історії середньовіччя – доби, що тривала понад тисячу років. Вона увібрала в себе формування сучасних європейських народів і держав, звичаї сільського життя і бурхливий розквіт міст. Це був час мирної праці та кривавих війн, великих святих і вогнищ інквізиції, видатних винаходів і переслідування вільнодумців.

Барварські нашествия знищили античний світ, його господарство та культура поринули в безодню занепаду. Проте коріння європейської цивілізації збереглося, і вона змогла пройти шлях до нового піднесення. За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи та Азії, постали нові цивілізації. Водночас і для нашої Батьківщини середні віки – це період розквіту й величі могутньої Русі-України. Наші предки внесли значну лепту в скарбницю європейської культури.

На зміну язичництву прийшло християнство – сила, яка об'єднала Європу. Згодом християнство розділилося на західну та східну гілки: католицизм і православ'я. Виник і перетворився на світову релігію іслам. Проте, на відміну від християнства, він не став єдиною вірою Сходу, а існував поряд з буддизмом, індуїзмом та іншими релігіями. Тому східні суспільства помітніше відрізнялися одне від одного, ніж європейські.

Цивілізації, які існували в Америці, були надзвичайно своєрідними, вони відрізнялися від європейської та азійських цивілізацій; зустріч з європейцями в майбутньому принесла корінним американцям як багато горя, так і певні вигоди.

У середні віки виникли й зросли міста з їхніми ремеслами, торгівлею, соборами, університетами та особливим способом життя. Вони стали центрами формування нового гуманістичного світогляду й нової ренесансної культури. Тоді ж було закладено підвалини європейських політичних і правових традицій.

Водночас в Азії існували племена, які вели кочовий спосіб життя, вони прагнули розширення своїх територій, створили могутні армії і захопили багато територій, розорили квітучі міста, узяли в полон безліч людей, але довго існувати такі кочові імперії не могли й, урешті-решт, зникли під ударами розвинутіших держав.

Середньовіччя виявило здатність постійно вдосконалюватися, винаходити нові форми розвитку. Воно засвідчило потяг тогочасної людини до активності та її прагнення розширити свої

життєві горизонти. Подорожі Колумба й відкриття Америки перегорнули чергову сторінку світової історії. Але це вже інша – нова історія.

1. Робота в парях. Складіть до розгаданого кросворда запитання. Пригадайте, який період часу охоплює доба раннього Відродження.

2. Розгляньте мініатюри. Визначте, які події на них зображено. Опишіть одну з подій (на вибір) від імені одного з її учасників.

Завоювання Константинополя хрестоносцями в 1204 р.

Човни норманів. Вишивка на килимі

3. Розгадайте асоціативну головоломку – кроссенс¹, склавши логічний ланцюжок (див. схему праворуч). Висловіть свої думки щодо кожного окремого зображення та теми кроссенсу в цілому. Також спробуйте здогадатися, яка з ілюстрацій є «зайвою».

1	2	3
8	9	4
7	6	5

4. Припустимо, що діячі епохи середньовіччя були б активними користувачами соціальних мереж. Створіть інстаграм-сторінку одного з них (за вибором). Результат роботи презентуйте в класі.

5. Уявіть, що вам необхідно створити альбом, присвячений темі «Культура середньовічної Європи». Створіть колажі з ілюстрацій, які можна було б використовувати для заповнення таких сторінок соціальної мережі, як «Романський стиль архітектури», «Готика», «Митці раннього Відродження». Свій вибір аргументуйте.

¹ *Кроссєнс* – означає «перетин значень» і придумане за аналогією зі словом «кросворд». Зображення розташоване так, що кожен малюнок має зв'язок з попереднім і наступним, центральний – пов'язує всі малюнки.

ДАТИ ДЛЯ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ

- IV–VII ст.** – Велике переселення народів
395–1453 рр. – існування Імперії ромеїв (Візантії)
418 р. – виникнення першого варварського королівства вестготів
476 р. – загибель Західної Римської імперії
486 р. – заснування Франкської держави Хлодвігом
V–VII ст. – розселення слов'ян
622 р. – вихід Мухаммада з Мекки до Медини (хіджра); початок мусульманського літочислення
Друга половина VII ст. – виникнення Болгарської держави
661–750 рр. – халіфат Омеядів
VIII – середина XI ст. – походи вікінгів
750–1258 рр. – халіфат Аббасидів
VIII – кінець XV ст. – Реконкіста
800–843 рр. – існування Франкської імперії Карла Великого
Кінець X – XII ст. – доба романського стилю в архітектурі та мистецтві
962 р. – проголошення Оттона I імператором Священної Римської імперії
1000 р. – утворення Угорського королівства
1025 р. – утворення Польського королівства
1054 р. – Великий розкол християнської церкви (схизма)
1066 р. – норманське завоювання Англії
1085 р. – утворення Чеського королівства
1096–1270 рр. – доба хрестових походів
1206 р. – проголошення Темучина Чингісханом (Великим ханом)
1215 р. – ухвалення Великої хартії вольностей
1265 р. – започаткування парламенту в Англії
XIII–XV ст. – доба готичного стилю в архітектурі та мистецтві
XIV – кінець XV ст. – доба раннього Відродження
1302 р. – початок скликання Генеральних штатів у Франції
1337–1453 рр. – Столітня війна
1410 р. – Грюнвальдська битва
1419–1434 рр. – гуситські війни
1453 р. – падіння Константинополя та Імперії ромеїв
1455–1486 рр. – Війна троянд в Англії

<i>Шановні учні та учениці!</i>	3
ВСТУП. Середньовіччя як історична епоха	4

РОЗДІЛ 1. Народження середньовічної Європи

§ 1. Занепад античного світу	11
§ 2. Візантія – наступниця Риму	17
§ 3. Варварські держави в Європі	25
§ 4. Нова хвиля міграцій у Європі	32
§ 5. Священна Римська імперія та слов'янські держави	38
§ 6. Християнська церква в V–XI ст.	43
<i>Узагальнення і тематичний контроль до розділу 1</i> «Народження середньовічної Європи»	48

РОЗДІЛ 2. Середньовіччя за межами Європи

§ 7. Араби та народження ісламського світу	49
§ 8. Етнічна мозаїка Великого Степу	56
§ 9. Китай та Японія в середньовіччі	62
§ 10. Індія: країна скарбів і мудрості	70
§ 11. Держави доколумбової Америки	75
<i>Узагальнення і тематичний контроль до розділу 2</i> «Середньовіччя за межами Європи»	79

РОЗДІЛ 3. Середньовічне суспільство (V–XV ст.)

§ 12. Людина і природа в середньовіччі	80
§ 13. Світогляд середньовічної людини	86
§ 14. Стани середньовічного суспільства	89
§ 15. Середньовічне місто та його мешканці	99
§ 16. Соціальні конфлікти в середні віки	107
<i>Узагальнення і тематичний контроль до розділу 3</i> «Середньовічне суспільство (V–XV ст.)»	113

РОЗДІЛ 4. Середньовічні держави в X–XV ст.

§ 17. Етапи державотворення в середні віки	114
§ 18. Зовнішня колонізація та цивілізаційні конфлікти	119
§ 19. Держави західноєвропейського типу	126

§ 20. Держави центральноєвропейського типу	135
§ 21. Держави східноєвропейського типу	145
<i>Узагальнення і тематичний контроль до розділу 4</i>	
«Середньовічні держави в X–XV ст.»	154

РОЗДІЛ 5. Духовний світ середньовіччя

§ 22. Християнство в середні віки	155
§ 23. Іслам у середні віки	161
§ 24. Середньовічні школи та університети	165
§ 25. Мистецтво в середньовіччі	172
§ 26. Раннє Відродження і гуманізм.	179

<i>Узагальнення і тематичний контроль до розділу 5</i>	
«Духовний світ середньовіччя»	185

Узагальнення до курсу

Здобутки середньовічної Європи	186
<i>Дати для запам'ятовування</i>	189

Навчальне видання

**ЛАДИЧЕНКО Тетяна В'ячеславівна,
ЛУКАЧ Ілона Бейлівна,
ІВЧЕНКО Ольга Степанівна**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Редактор *Ірина Гайдаєнко*
Обкладинка *Юлії Куц*
Художній редактор *Олена Мамаєва*
Комп'ютерна верстка *Наталії Музиченко*
Коректори *Олена Симонова, Алла Кравченко*

У підручнику використано малюнки та фото
з відкритих джерел інтернету: vecteezy.com, depositphotos.com
як ілюстрації у виданні навчального характеру відповідно
до законодавства України про авторське право і суміжні права

Ребуси (с. 43, 62, 80) створено за допомогою сайту <http://rebus1.com/ua/>

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 15,6. Обл.-вид. арк. 13,99.
Тираж 11898 пр. Вид. № 0027.
Зам. № 24-04-1003

ТОВ «Генеза»,
вул. Генерала Алмазова, 18/7 (літ. В), офіс 404, м. Київ, 01133, Україна.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 7692 від 24.10.2022.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ»,
вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024, Україна.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 6847 від 19.07.2019.